

Zaken doen over grenzen heen. De Bredase kooplieden Johan (1636-1725) en Cornelis de Wyse (1640-1704)¹

door

TON KAPPELHOF

Oudjaar 1725 tekende de pastoor van Meerle in zijn begraafboek het volgende op:

*Op de 27ste overleed in Breda de heer Joannes de Wijse, weduwnaar en zaakwaarnemer van de eerwaarde heren kapucijnen in Meersel en op de 31ste is hij daar begraven in hun kerk en is daar door de eerwaarde pater gardiaan de mis gelezen, nadat de rechten van de kerk, de pastoor, de kapelaan en de koster zijn betaald. Zij hebben betaald voor een graf in het koor.*²

In Breda, waar Johan de Wyse zijn hele leven gewoond had en waar hij in zijn royale woning aan de Nieuwstraat was overleden, werd er voor hem twee maal drie keren geluid.³ In Breda was hij geboren en daar was hij ook op 25 november 1636 in de kerk in de Brugstraat gedoopt als zoon van Gerrit Janszoon de Wyse en Maria Huybrechtsdochter Sprongh. Bij zijn overlijden was hij bijna 90 jaar oud, kinderloos en al meer dan 23 jaar weduwnaar van Ida van Rucphen. Met hem ging een succesvol koopman heen die iedereen kende en om wie vriend noch vijand heen kon. Als eeuwig aandenken liet hij het nog steeds bestaande kapucijnenklooster in Meersel-Dreef achter. Daar liggen hij en zijn vrouw begraven op de beste plaats die er was, namelijk onder het middenpad even voor het hoofdaltaar. De grafzerk is sober, want in een kapucijnenkerk hoorde geen overdaad en pronk.

Wie was deze man naar wie in Breda nog geen straat genoemd is? Reeds eerder schreef ik een korte biografie over hem en in de afgelopen tien jaar legde ik een omvangrijk dossier De Wyse aan, dat de periode 1586-1754 bestrijkt en op basis waarvan een familiegeschiedenis kan worden geschreven.⁴ De omvang daarvan zou echter te veel zijn voor dit jaarboek en daarom wil ik mij beperken tot een biografie van Johan en zijn broer Cornelis. We hebben hier te maken met een koppel succesvolle ondernemers dat zaken deed over grenzen heen. Zij kochten en verkochten goederen in vele landen, zij belegden hun geld in de Republiek en in de Spaanse Nederlanden, zij investeerden in relaties met burgers en edelen en tenslotte dachten zij terdege na over het leven na de onvermijdelijke dood.

Inleiding

Historici hebben altijd veel belangstelling gehad voor de figuur van de koopman in de Vroegmoderne Tijd (ongeveer 1500-1850). Een klassieker is nog steeds de studie van P.W. Klein over de familie Trip in de zeventiende eeuw. Van oorsprong kwamen de Trippen uit Zaltbommel, later vestigden zij hun hoofdkwartier in

1. Borstbeeld van Johan de Wyse.

Dordrecht en zwermden telgen van het geslacht uit naar Amsterdam, Groningen en Zweden.⁵ De vroegmoderne koopman wordt in de geschiedschrijving vooral gezien als de organisator, als de man die partijen met elkaar in contact bracht, de verschillende deelbewerkingen van het productieproces op elkaar afstemde en het grootste deel van het risico voor zijn rekening nam. Met name de handel op verre afstand was riskant. Een koopman die zijn in- en verkoopmarkten verkeerd inschatte, faalde. Documenten over het bankroet van deze 'verliezers' kwamen terecht in de archieven van rechtbanken en wachten nog altijd op onderzoek. De kleine groep die het goed deed werd rijk en de namen van deze mensen vonden later hun weg naar de geschiedschrijving.

Clé Lesger was een van de eersten die in 1999 de aandacht vestigde op het belang van netwerken van kooplieden.⁶ Dankzij deze netwerken kon de individuele koopman tijdig aan betrouwbare informatie komen. Oscar Gelderblom, die in 2000 promoveerde op Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt rond 1600, doet op dit moment onderzoek naar deze netwerken.⁷ Familiebanden speelden in deze netwerken een kardinale rol. De meest betrouwbare

partner van een koopman was zijn zoon of anders een neef of een schoonzoon. Een compagnon, met wie men niet door bloedverwantschap verbonden was, gold als risikanter.⁸ Een jongere broer kon gedetacheerd worden als agent in een grotere stad en in brieven het nieuws doorgeven, waar de eigenaar van het handelshuis zijn voordeel mee kon doen. Sommige Bredase families, zoals Beens, hadden zo hun agenten zitten in Amsterdam of Antwerpen. Familierelaties werden ineens van belang voor de economische geschiedenis en het loonde de moeite na te gaan met wie de koopman trouwde en wat zijn schoonvader deed. Deze relaties leverden drie soorten kapitaal op: geld, kinderen en informatie. Een beginnende koopman die een voordelig huwelijk sloot met de dochter van een rijke, gevestigde koopman verkeerde in een gunstige uitgangspositie. Schoonpapa wist beter dan de nieuwkomer, waar je de mosterd moest halen en waar je uit de buurt moest blijven en wat zeker zo belangrijk was, hij wist het eerder dan zijn concurrenten. Wanneer zo'n huwelijk veel kinderen opleverde en deze ook nog grotendeels in leven bleven, was de tweede slag gemaakt, maar deze factor viel veel moeilijker te beïnvloeden. De geschiedenis van een bedrijf in deze periode loopt dan ook voor een groot deel parallel aan de geschiedenis van de familie. Immers, zeker in een stad als Breda, waren bijna alle bedrijven familiebedrijven.

Relaties en netwerken vragen om een benadering die meerdere generaties omspant. Een voordeel van een inter-generatiele geschiedenis is dat de ontwikkeling van het familie- en bedrijfsvermogen beter kan worden bestudeerd.⁹ Een complicatie bij het leggen van relaties was de religieuze verscheidenheid die zeker in de Republiek buitengewoon groot was. Hoe hoog waren de barrières tussen de verschillende religieuze gemeenschappen en hoe nadelig was het voor een koopman om tot een kerkgenootschap te behoren dat onder lag en hoe ontwikkelde dat zich in de loop der tijd?

Kooplieden uit Noord-Brabant kregen tot nu toe in de geschiedschrijving maar weinig aandacht. Een vroeg voorbeeld van een inter-generatiele geschiedenis is die over de Bossche familie van kooplieden en bankiers Van Lanschot.¹⁰ Dit boek beperkt zich echter tot de Bossche tak van deze familie die van oorsprong uit Zundert kwam en waarvan leden in de vroege zeventiende eeuw in Breda als lakenkoopman actief waren. Na zich in 1739 in 's-Hertogenbosch gevestigd te hebben, bouwden zij een groot vermogen op met de handel in koloniale waren en het bankiersbedrijf, maar eenmaal welgesteld stapten veel leden over naar de wereld van bestuur en rechtspraak. Deze overgang was ook in de Vroegmoderne Tijd eerder regel dan uitzondering, maar hoe ging dat in zijn werk bij families die om politiek-religieuze redenen niet in aanmerking kwamen voor functies in het openbaar bestuur? Deze vraag is voor Staats-Brabant relevant, omdat daar, ook in de steden, na ca. 1650 de meerderheid van de bevolking katholiek was, terwijl functies in overheidsbestuur en rechtspraak gereserveerd waren voor lidmaten van de Gereformeerde Kerk. Een enkele keer werd lutheranen toegelaten tot een stads- of dorpsbestuur, maar voor katholieken was dit na 1648 vrijwel uitgesloten.

In de geschiedschrijving van het 'arme Brabant' is nogal eens beweerd dat rijke katholieke regentenfamilies na 1648 emigreerden naar de Zuidelijke Nederlanden, uitstierven of verarmden. Het eerste deel van deze bewering moet nog eens aan de

feiten worden getoetst, maar het verhaal dat alle katholieken arm waren of werden is niet juist. Een stad als Breda telde grote aantallen katholieke families van renteniers, brouwers, lakenkooplieden, makelaars en handelaars die welgesteld of zelfs zeer vermogend waren. Hetzelfde geldt voor steden als Bergen op Zoom en 's-Hertogenbosch. In deze laatste stad bestond de top tien van de rijkste ingezetenen in 1810 uit negen katholieken (volgnummers 1-8 en 10) en één gereformeerde (volgnr. 9).¹¹

In dit artikel wil ik aan de hand van de levensbeschrijving van twee katholieke kooplieden laten zien hoe zij hun bedrijf leidden, welke persoonlijke en zakelijke relaties zij legden, hoe zij met de overheden omsprongen, welk resultaat al dit drijven en doen opleverde en waarin zij hun vermogen belegden. Dit artikel maakt deel uit van een groter project dat hopelijk tot meer publicaties zal leiden en zo een lacune in de geschiedenis van Staats-Brabant kan helpen opvullen.

Het meeste bronnenmateriaal is geput uit de door de medewerkers van het Stadsarchief Breda goed geïndiceerde protocollen van de Bredase schepenbank en de Bredase notarissen en uit het zeer goed bewaarde en uitstekend geïnventariseerde archief van de stedelijke Weeskamer.¹² Een bedrijfs- of familiearchief is niet aangetroffen en de kans dat zoiets nog bestaat is uitermate gering. We moeten het dus stellen zonder briefwisseling en zonder een koopmansboekhouding, welke laatste overigens zeer omvangrijk moet zijn geweest.

De gebroeders De Wyse hoefden niet met een schone lei te beginnen. Zij erfden van hun vader een moderne en goed lopende zeepziederij en enig vermogen, van hun moeder kregen zij onder meer een hoeve op Overa onder Princenhage. Een korte voorgeschiedenis vanaf het moment dat de eerste De Wyse in Breda opduikt is daarom nodig, waarna de levensloop van Johan en Cornelis zal worden geschetst. Daarop volgen paragrafen over de belangrijkste familie- en andere relaties en over hun zakelijke activiteiten. Een afzonderlijke paragraaf is ingeruimd voor de activiteiten rond de katholieke kerk, culminerend in de stichting van het kapucijnenklooster. Na een paragraaf over de afwikkeling van Johan's erfenis, wordt in een nabeschouwing het gevondene nader geanalyseerd en worden enkele vragen gesteld.

Het fundament

De eerste De Wyse die we in Breda tegenkomen is ene Jan Gerrit Aartszoon van 's-Hertogenbosch die in 1586 vermeld wordt als brouwer op het Gasthuseinde (nu Boschstraat) en in dat jaar zowel een lening verstrekt aan een andere Bredase burger als een stuk land aankoopt. Uit een korte tijd later opgestelde attestatie (getuigeverklaring) blijkt dat hij rond 1553 in 's-Hertogenbosch geboren is.¹³ De immigrant beschikte dus over geld en uit het feit dat hij al in 1588 deken van het koopbrouwersgilde was, mogen we afleiden dat hij het brouwersvak ook al in het Bossche beoefende of op zijn minst van nabij goed kende. In 1588 koopt hij de brouwerij *De Brouwketel* aan de Lange Brugstraat aan.¹⁴ Dit gebeurde in een tijd dat de economische toestand in Brabant deplorabel was. In de jaren 1585-1588 mislukte de graanoogst drie maal achtereen wat zorgde voor extreem hoge graanprijzen en voor bierbrouwers de voornaamste grondstof duur maakte. Een groot deel van noordelijk

Brabant was door plunderende en rondtrekkende troepen verwoest, veel boerderijen waren verlaten en sommige dorpen zoals Zundert bestonden feitelijk niet meer. Daar kwam voor Breda nog bij dat de stad in 1581 was ingenomen en geplunderd door de Spaanse troepen van Haultepenne. Veel Bredanaars waren daarop weggetrokken naar naburige steden als Zevenbergen en Geertruidenberg. Het is dus raadselachtig wat de stamvader van de Bredase tak van deze Bossche familie ertoe bewogen heeft om te verhuizen, ook al omdat beide steden toen in Spaanse handen waren. Lieden met bezit migreerden toen alleen maar als daar een dringende reden voor was. Opnieuw beginnen in een vreemde stad was immers riskant. Over de geloofsovertuiging van Jan is niets bekend.

In 1595 wordt Jan Gerritszoon voor het eerst de Wyse genoemd en deze achternaam bleven hij en zijn nakomelingen dragen.¹⁵ De familie splitste zich in enkele takken, waarvan de meeste leden het brouwersambacht trouw bleven, maar een vermoedelijke zoon van Jan, Huybrecht Janszoon de Wyse, die tussen 1606 en 1638 vermeld wordt, koos voor het beroep van zijdenlakenkoopman. De handel in zijde en andere luxe stoffen was naar verhouding kapitaalintensief.¹⁶ Een zoon van deze Huybrecht, Gerard, was gehuwd met Maria Wagtmans, een telg uit een andere Bredase koopliedenfamilie. In 1642 is hij als koopman in Rotterdam actief. Zijn zusster Geertrui woonde in 1651 in Amsterdam.¹⁷

Uit een testament uit 1627 en een dossier in het weeskamerarchief blijkt dat stamvader Jan toen nog leefde en dat hij dus tenminste 73 jaar oud is geworden.¹⁸ In zijn lange leven is hij drie keer gehuwd geweest. Uit zijn laatste huwelijk met Anna dochter van Jan Peters de Jonge werden tenminste vier kinderen geboren namelijk Jan, Cornelia, Andries en Gerrit, de vader van Johan en Cornelis. In 1627 was de familie verarmd door de rampzalige gevolgen van het beleg van Breda in 1624-1625 en doordat de voorkinderen uit de twee eerdere huwelijken hun erfdeel hadden opgeëist. De echtelieden woonden toen nog steeds aan de Lange Brugstraat, maar Jan moet kort daarna zijn overleden. Anneke de Jonge maakte pas in 1654 haar testament en is vermoedelijk kort daarna overleden.¹⁹

Gerrit Janszoon de Wyse zal zijn geboren tussen 1600 en 1610, want zijn eerste kind, Maria, werd op 2 maart 1635 in de Brugstraatkerk gedoopt.²⁰ Hij was toen gehuwd met Maria Sprongh de dochter van Huybrecht Corneliszoon Sprongh en Catharina Cornelisdochter van Eertryk. Zijn schoonvader was kuiper van beroep en in 1625 oud-deken van het kuipersgilde, maar in latere jaren zien we hem meestal in andere functies optreden. Uit het huwelijk van Gerrit en Maria werden tenminste zes kinderen geboren. Op Maria volgde in 1636 als oudste zoon Johan, vervolgens Catharina (1638), Cornelis (1640), Liesbeth (1646) en op een onbekend tijdstip Jakob. Catharina trouwde in 1664 met de bierbrouwer Johan van Dun, maar was al in 1684 weduwe, wat zij zou blijven tot aan haar dood. Over Liesbeth is verder weinig bekend, Maria wordt in 1667 vermeld als geestelijke dochter. Dit waren vrouwen die meestal ongehuwd bleven en hun leven in dienst stelden van de katholieke kerk. Zij worden ook wel kwezels genoemd.²¹ Jakob trad als pater Franciscus in bij de kapucijnen en bracht het in 1693 tot gardiaan (overste) van het klooster in Meersel-Dreef. Twee jaar later trad hij af, waarna hij pastoor van Sluis in Staats-Vlaanderen werd waar hij pas in 1720 overleed.

In 1637 werd door de erfgenamen van Cornelis Corneliszoon van Gilze de zeepziederij, gevestigd in het huis genaamd 's-Hertogenbosch in de Tolbrugstraat, bij een openbare veiling verkocht aan Jakob Franszoon van Standaardbuiten en zijn echtgenote Johanna Augustyn Borremans. Het complex bestond toen uit een woonhuis, een door paarden aangedreven oliemolen, een zeepziederij, een kamer boven de toegangspoort, een achterhuis, een pakhuis, een logie, een binnenplaats, een hof en een bleekveld. Voor dit complex werd f 6.000 betaald, wat in vergelijking met de koopprijzen van woonhuizen veel was. Een jaar later woont Gerrit de Wyse in dit huis, maar in 1640 betaalt Louis de zoon van de koper de vierde van de vijf termijnen van de koopsom. De laatste termijn wordt echter door Gerrit op in 1649 voldaan. Op een of andere wijze moet Gerrit dus tussen 1637 en 1649 eigenaar zijn geworden van de zeepziederij, maar een vestakte die daarvoor vereist was ben ik niet tegengekomen.²² De zeepziederij was gesticht door Marcelis Gerritszoon van Doirne, een Bosschenaar, die de brouwerij De Leers verbouwde tot zeepziederij met oliemolen en deze noemde naar zijn geboortestad 's-Hertogenbosch. Dit moet zijn gebeurd voor 1591, want zijn erfgenamen verkochten toen het pand aan zeepzieder Willem Janszoon van Giffen.²³ Door een toevallige samenloop van omstandigheden raakte het bedrijf later weer in handen van de zoon van een Bosschenaar. In 1657 waren er tenminste drie zeepzieders in Breda: naast De Wyse leden van de families Kegelaars en Van Haaften.²⁴ Gerrit breidde de ziederij belangrijk uit door, nadat hij van de prins van Oranje een vergunning had gekregen, op het bolwerk ten zuiden van de grote watermolens in 1648 een windolliemolen te bouwen. Als heer van de stad had de prins het recht van de wind, wat inhield dat niemand in de stad zonder zijn toestemming een door wind, water of paarden aangedreven molen mocht oprichten. Plantaardige olie was een belangrijke grondstof voor de vervaardiging van zeep. De aanvraag is aanvankelijk bij de Nassause Domeinraad ingediend door Abraham Kegelaars en Gerrit de Wyse, maar uit latere stukken blijkt dat de molen het eigendom is van Gerrit alleen. De nieuwe molen is op of kort voor 1 augustus 1648 in bedrijf genomen, omdat vanaf die datum de jaarlijkse recognitiecijns van f 26,25 moest worden betaald aan de Nassause domeinen.²⁵

Vrijwel gelijktijdig startte de opbouw van het landbezit onder Kaarschot bij Rijsbergen. Gerrit koopt geregeld stukjes heide aan die hij in cultuur laat brengen. Hij moet daarvoor bij de rentmeester van de Nassause domeinen zijn, want in de Baronie van Breda is in principe alle ongecultiveerde grond van de heer. De Domeinraad geeft stukjes heide, moer en andere wildernis in erfcijns uit aan particulieren. Gerrit mikt niet alleen op zandgrond, want in 1654 treffen we hem samen met twee andere Bredase burgers aan als eigenaar van een tweetal kavels land onder Lillo. In de streek ten noorden van Antwerpen werd na 1648 veel land, dat tijdens de oorlog onder water was gezet, opnieuw ingepolderd. Op deze vruchtbare kleigronden was het goed boeren. Het land werd verpacht aan boeren die daar meer verstand van hadden dan de stedelingen. Zolang het vrede bleef, was dit een uitstekende belegging.

Dat Gerrit evenals zijn schoonvader bij de katholieke zaak betrokken was, blijkt al uit het feit dat hij in 1638 voor de in Spaans-Brabant gelegen cisterciënzerabdij van St. Bernaards renten inde.²⁶ In 1649 raakte hij veel nauwer bij de katholieke zaak

2. Grafmonument van de in 1676 bij Maastricht gesneuvelde Karel Florentijn van Salm.

betrokken. Met de een jaar eerder plechtig gevierde Vrede van Munster had de politieke situatie zich gestabiliseerd en een groep katholieke Bredase notabelen achtte het moment gekomen om de stadsparochie opnieuw op poten te zetten. De drie overgebleven leden van het vierkoppige kerkbestuur vormden samen met negen anderen een nieuw bestuur. Onder de oudgedienden komen we weer Augustyn Borremans tegen, die het beroep van notaris uitoefende, en verder de olieslager Cornelis van de Leur. Onder de nieuwkomers treffen we behalve Gerrit de Wyse ook Dionys van Rucphen aan, de griffier van het leenhof van de heer van Breda, en verder notaris Sprongh. De heren hadden voor deze handeling toestemming gekregen van drossaard Van Aerssen, de hoogste gezagsdrager onder de prins van Oranje, en van diens plaatsvervanger, stadhouder Daniël Buiks. Officiëel was de uitoefening van de katholieke eredienst verboden en mochten priesters en religieuzen zich niet eens in de stad bevinden. Regels en werkelijkheid lagen toen echter een heel eind uiteen, zodat wel kon wat niet mocht, mits daarvoor smeergeld aan de drossaard en zijn stadhouder werd betaald. Op drie plaatsen in de stad werden in het midden van de zeventiende eeuw in woonhuizen schuilkerken ingericht, terwijl de kerkenraad ook zorgde voor het levensonderhoud van de priesters die daar zo vaak als dat mogelijk was de mis opdroegen. Twee van deze kerken, de thans niet meer bestaande huizen De Drie Bellen en De Vijf Ringen, lagen aan weerszijden van Gerrits zeepziederij.²⁷

Rond deze tijd moet Gerrits echtgenote Maria Sprongh zijn overleden. De weduwnaar deed toen iets wat zeer gebruikelijk maar ook riskant was: hij hertrouwde met Anna Francoise Marcelisdochter, over wie verder weinig bekend is. Uit dit tweede huwelijk werden vier zogenaamde nakinderen geboren: Frans Gerrit (1656), Peter (1657), Anna Theresia (voor 1659) en Jennemarie (voor 1659).²⁸ Het zou te ver voeren hier in te gaan op de ingewikkelde materie van het Bredase en het Brabantse erfrecht, maar van belang is dat men een scherp onderscheid maakte tussen erf- en haafgoederen. Erfgoederen waren huizen, land en hierop veronderpande renten; haafgoederen waren contant geld, juwelen, meubels en huisraad. Beide soorten goederen vererfden op een verschillende manier.²⁹ Volgens het Bredase erfrecht erfden nakinderen de zogenaamde erfgoederen van hun ouders, maar konden zij geen aanspraak maken op de erfgoederen die afkomstig waren van de eerste vrouw van hun vader, Maria Sprongh, aangezien deze toekwamen aan de voorkinderen.

Gerrit werd niet zo oud als zijn vader. Na op zijn sterfbed op 28 februari 1659 zijn testament gemaakt te hebben, stierf hij en werd op 4 maart 1659 in de Grote Kerk begraven. Zijn vrouw was echter al eerder, op 21 februari 1659, wetende dat haar man zou overlijden, overgegaan tot de verkoop van de brouwerij De Grote Brouwketel in de Lange Brugstraat, wat een opmaat vormde voor een erfeniskwestie die Johan en Cornelis nog handenvol werk zou bezorgen. Helaas is het testament van Gerrit niet bewaard gebleven, doordat de protocollen van notaris Johan van den Couwenbergh verloren zijn gegaan. De verkoop werd voor dezelfde notaris verleden.³⁰

Levensloop van Johan en Cornelis

Johan en zijn jongere broer Cornelis dreven samen de onderneming, waarbij Johan vooral in zijn jongere jaren veel op reis ging en Cornelis steeds thuisbleef en in het katholieke kerkbestuur bleef zitten. Johan werd vermoedelijk enkele dagen na zijn geboorte op 25 november 1636 in de Brugstraat gedoopt. Peetouders waren Dirk Rovers en Cornelia van Daal weduwe van Cornelis van Eertrijk, beide aange trouwde familieleden.³¹ Nog geen 20 jaar oud laat hij op 11 juli 1656 voor een notaris zijn eerste testament opmaken, waarbij hij zijn broers en zusters tot erfgenamen benoemt, maar aan zijn oudste ongehuwde zuster Maria een som van *f* 1.000 prelegateert. Het kind of de kinderen die zijn vader nog zal verwekken bij zijn tweede vrouw, Anna Marcelisdochter, moeten het doen met *f* 800.³² Een week later wordt duidelijk waarom Johan tot deze ongewone maatregel -hij was immers niet ziekover is gegaan: op 18 juli wordt op het stadhuis een verklaring van bekendheid opgesteld. *Alsoo sr. Geeraert de Wyse, borger ende coopman alhier, ons te kennen gegeven heeft, dat hy van meyninge is Jannen synen sone, jongman, van hier buyten slandts naer Vranckryck ende elders te laten reysen om de spraecke te leren ende de lande te besien, daer toe hy noodich mochte hebben dese onse letteren.*³³ Dergelijke verklaringen, de voorlopers van de verklaring van goed gedrag die nu nog worden afgegeven door de burgerlijke stand, werden al in de zestiende eeuw opgesteld voor lieden die van plan waren op reis te gaan of te emigreren. Het gaat altijd om mannen, veelal ongehuwde mannen van rond de 20 jaar. In de akte die volgens een bepaald formulier is opgesteld, verklaren

enkele gezeten burgers ten overstaan van enkele schepenen dat zij de man goed kennen, dat hij nooit iets kwaads heeft gedaan, dat hij van wettige geboorte is en dat zij zijn ouders goed kennen en dat ook op hen niets valt aan te merken. De attestanten wonen meestal in de buurt van degene voor wie de verklaring wordt opgemaakt. Johan werd dus door zijn vader op reis gestuurd naar Frankrijk, terwijl de mogelijkheid werd opengehouden om naar andere landen te gaan. Opmerkelijk is verder dat Johans zuster, Maria, op dezelfde dag als haar broer een *codicil* maakt met een legaat van *f* 500 aan een zekere Maria Godar.³⁴ Een *codicil* is in die tijd een document waarin de erflater geen erfgenaam benoemt, maar wel andere beschikkingen treft, zoals legaten van geld of kostbaarheden. Een jaar later gaat Johan opnieuw op reis naar Frankrijk en dat is aanleiding om het oude testament te herroepen en een nieuw op te stellen. Het blijkt dat Maria deze en de vorige al afgelegde reis heeft gefinancierd en dat zij daarvoor onder meer *f* 600 heeft moeten lenen van Maria Godar. Johan schenkt aan zijn zuster een legaat van *f* 1.400.³⁵ Gezien de omvang van de bestede bedragen mogen we ervan uitgaan dat Johan in Frankrijk goederen heeft ingekocht of andere grote uitgaven heeft gedaan. Het jaar daarop, 1658, verklaren twee Bredase burgers dat Johan van jongs af aan is opgeleid tot koopman, dat hij daarin al heel wat ervaring heeft, mede dankzij de reizen die hij heeft gemaakt naar Frankrijk, terwijl hij ook in Amsterdam heeft rondgeneusd. Zij achten hem heel goed in staat om zijn eigen affaires te drijven. De attestanten weten waar zij het over hebben aangezien zij zelf in het vak zitten; Willem Bastiaanssen van de Kieboom is koopman en Jakob Dielissen van Vechelen is makelaar.³⁶ Volgens de *costumen* (het in de zestiende eeuw op schrift gestelde Bredase gewoonterrecht) werd men meerderjarig bij het bereiken van de leeftijd van 25 jaar. Zag Johan het einde van zijn vader naderen en wilde hij op deze manier laten vastleggen dat hij, hoewel nog minderjarig, zijn zaken heel goed zelf kon drijven?

We zagen al dat Johans stiefmoeder een week na de begrafenis van haar man een deel van de erfgoederen te gelde maakte. Zij was met zes voorkinderen en vier nakinderen, die alle nog geen vijf jaar oud waren, blijven zitten. De nakinderen konden nog niets verdienen, van de voorkinderen was alleen Johan al actief. In zo'n situatie was er vaak contant geld nodig om het huishouden gaande te kunnen houden. Deze handelwijze was echter niet naar de zin van Johan en zijn broers en zusters, want er ontstond een conflict dat tot 1678 voortduurde. Het is niet nodig om hier alle details van deze erfeniskwestie te vermelden. Johan voerde het kamp van de voorkinderen aan. Om rechtsgeldige handelingen te kunnen verrichten, verkreeg hij van de Raad van Brabant in Den Haag een zogenaamde *venia aetatis* (akte waarbij een persoon meerderjarig wordt verklaard). In eerste instantie kozen de erven voor een arbitrage. De uitspraak van de vier arbiters, alle advocaten, uit 1659 sloot aan bij de nog tijdens het leven van vader gemaakte afspraken. Opvallend is dat de windoliemolen buiten de arbitrage viel. De weduwe ontving een kwart van de zeepziederij en een deel van de erfenis, waaronder land onder Lillo.³⁷

De twisten werden daarna voortgezet, want in 1662 liet de weduwe per exploit aan Johan weten dat zij om aan contanten te komen haar deel in de zeepziederij in het openbaar wilde laten veilen. Het kost haar moeite om Johan te bereiken, want hij is zo vaak op reis. Haar geduld is op en over een week wil ze daarom naar Breda

komen om de zaak te regelen. Johan deelt de deurwaarder mede dat hij Anna wel uit wil kopen, maar dat dit niet op 1 mei kan geschieden zoals Anna dat wenst.³⁸ Het jaar daarop werd land in Lillo verkocht³⁹ en de veiling van de ziederij is inderdaad doorgegaan, waardoor een van de belangrijkste onderdelen van het bedrijf in vreemde handen kwam en de zaak er voor de voorkinderen niet al te best uitzag. In 1664 slaagde Johan er echter in om de zeepziederij terug te kopen.⁴⁰ Vier jaar later blijkt stiefmoeder Anna te zijn overleden, maar in 1671 voeren de erven weer een proces in hoger beroep voor de Raad van Brabant dat jaren aansleept en veel geld gekost moet hebben. In 1677 komt het tot een nieuwe schikking tussen de voor- en de nakinderen, waarna Johan in 1678 gemachtigd wordt om land in Antwerpen en Lillo ten behoeve van de nakinderen te beheren.⁴¹ Na veel juridische manoeuvres slaagde Johan er dus in om de zaak in het voordeel van hem en zijn broers en zusters af te wikkelen en het bedrijf intact te houden. Dit moet hem veel ervaring opgeleverd hebben in het voeren van processen en de omgang met procureurs, notarissen en advocaten. Per slot van rekening gingen er geen of nauwelijks erfgoederen verloren en beheerde Johan ook de goederen van de nakinderen.

Op 35-jarige leeftijd treedt Johan in 1671 in het huwelijk met Ida van Rucphen, de dochter van Dionys Janszoon van Rucphen en Elia (ook wel geschreven als Elida of Alida) van Bernagie. Zijn broer Cornelis was in 1664 reeds gehuwd met Ida's zuster, Maria, zodat de banden tussen de families Van Rucphen en De Wyse zeer nauw werden.⁴² Johan en Ida laten hun huwelijk afroepen door de schepenenbank, maar de huwelijksvoltrekking zelf vindt niet voor de schepenen plaats. Vermoedelijk zijn zij na de afkondiging van het laatste gebod voor een priester getrouwd, maar in wettelijke zin was een dergelijk huwelijk niet rechtsgeldig, aangezien het Echartement bepaalde dat alleen huwelijken gesloten voor schepenen of een predikant van de Gereformeerde Kerk rechtsgeldig waren.⁴³ Nog geen jaar later en vrijwel gelijktijdig met Cornelis en Maria maken ook Johan en Ida een nieuw, ditmaal besloten testament op. Zij wonen dan in een huis aan de Haven naast de brouwerij Het Anker.⁴⁴

Johan en Ida kregen tussen 1672 en 1681 een dochter en drie zoons, maar deze overleden allemaal vrij kort na hun geboorte. De drie in de Grote Kerk begraven kinderen werden in het register niet bij name genoemd, wat erop wijst dat zij bij hun overlijden nog heel jong waren. Na de dood van het laatste kind in 1682 zijn de echtelieden mogelijk tot de conclusie gekomen dat zij kinderloos zouden overlijden, zodat er de mogelijkheid ontstond om vrij over hun vermogen te beschikken. Kinderen hadden immers recht op een groot deel van de erfenis (de z.g. legitieme portie); andere familieleden bezaten dat recht niet.⁴⁵ Op 4 september 1686, kort nadat Johan en Ida begonnen waren met de stichting van het kapucijnenklooster, leverden zij hun besloten testament in bij de katholieke notaris Beeris. De langstlevende zou de beschikking over het gehele vermogen krijgen, zij het dat hij of zij van de vaste goederen van zijn of haar partner alleen het vruchtgebruik zou krijgen. Het testament, het derde dat Johan maakte, werd een week na Ida's overlijden, op 14 oktober 1692 geopend en voorgelezen.⁴⁶

Ida overleed als eerste op 6 oktober 1692 en werd drie dagen later in de splinternieuwe kerk van het kapucijnenklooster begraven. De pastoor van Meerle deed

de uitvaartmis samen met zijn kapelaan J. Sprangers, terwijl de koster voorop liep met het kruis. De gardiaan echter leidde de begrafenis. Tevereden tekende de pastoor van Meerle op dat de hem en zijn kerk toekomende rechten door de weduwnaar waren voldaan.⁴⁷ Haar man overleefde haar 32 jaar.

Cornelis Gerritszoon de Wyse werd op 6 september 1640 in de Brugstraatkerk gedoopt met als peter en meter de aangetrouwde familieleden Adriana Stickers en Cornelia Oormaaals.⁴⁸ De eerste door mij gevonden akte waarin hij zelfstandig optreedt is van 1663. Een jaar later trouwt hij met Maria Caecilia van Rucphen, uit welk huwelijk tenminste zes kinderen geboren werden, namelijk Maria (1665), Cornelis Adriaan (1669), Maria Anna Josepha (1672), Jan Frans vaker genoemd Jean Francois (1675), Aleid ook wel Elia genoemd (1678) en Petronella (1681). Dat ook bij dit echtpaar de dood veel jonge levens opeiste blijkt uit de vier naamloze kinderen die Cornelis liet begraven in de Grote Kerk in 1665, 1671 (twee maal) en 1685.⁴⁹ Hoewel in 1663 nog minderjarig, is hij dan al kapitaalkrchtig genoeg om aan de overzijde van de Gampelvaart op de Gasthuisvelden een huis met erf van iets meer dan 3,2 are te kopen dat vermoedelijk contant werd betaald.⁵⁰ Wanneer in 1671 mogelijk in verband met de erfeniskwestie een inventaris van de zeepziederij wordt opgemaakt, wordt Cornelis als eigenaar ervan vermeld.⁵¹ Een jaar later achten ook Cornelis en Maria de tijd gekomen om te testeren. Zij leveren het dan door hen samen gemaakte testament in bij een notaris, dat zij in 1700 aanvullen met een codicil, waarin de leengoederen die zij van de baron van Breda houden gelijkelijk verdeeld worden. Normaliter was dat niet mogelijk, omdat leengoederen ondeelbaar waren, maar Maria en Cornelis hadden hiervoor in 1684 een vergunning van de baron weten te verkrijgen.⁵² Cornelis moet tussen 5 februari 1703 en 17 maart 1704 zijn overleden, maar we weten niet precies wanneer. Op laatstgenoemde datum machtigt Maria als weduwe haar twee zonen om haar schulden te innen.⁵³ Zij overlijdt tussen 8 en 12 april 1709, waarna de overgebleven kinderen, drie zoons namelijk Dionysius, Cornelis Jozefus en Jean Francois, en twee dochters, Elia Theresia en Petronella, op 21 juni 1709 tot een erfdeling overgaan. Vier kinderen waren toen al, vermoedelijk op zeer jonge leeftijd, overleden.⁵⁴

Van zijdelings belang is nog de relatie met de bierbrouwersfamilie van Dun. Een zuster van Johan en Cornelis, Catharina, huwde in 1664 met brouwer Johan van Dun. Nakomelingen uit dit huwelijk lieten de brouwning voor wat zij was en oefenden vaak het beroep van advocaat uit. De twee andere zusters, Maria en Liesbeth, bleven vrijwel zeker ongehuwd en hadden in elk geval geen nageslacht, zodat zij geen bijdrage konden leveren aan de uitbouw van het netwerk. Dit was weer wel het geval met Peter de Wyse, een halfbroer van Johan en Cornelis, die in 1683 in het huwelijk trad met Maria Theresia de Roy. Zij stamde uit een katholieke Tilburgse bestuurdersfamilie.

De levensloop van beide broeders heeft een zekere overeenkomst. Zij trouwden allebei, maar Johan deed dat tamelijk laat en Cornelis zeer jong. Uit beide huwelijken werden kinderen geboren, maar die van Johan en Ida stierven alle vermoedelijk op jonge leeftijd. Cornelis behield wel nageslacht.

De schoonvader van Johan was, zoals we al zagen, van oorsprong kuiper van beroep. In een stad met zoveel bierbrouwerijen was er voor deze lieden emploti genoeg. Huybrecht Sprongh ontwikkelde zich echter al vanaf ca. 1620 tot een man die in onroerend goed en geldzaken zat. Evenals andere welgestelde Bredase burgers leende hij kleine bedragen onder hypothecair verband uit aan stadgenoten, maar Huybrecht heeft wel veel van dit soort leningen uitgezet. Hij maakte deel uit van een consortium van Bredase burgers die in 1626 de vestiging van een jezuïetencollege in de stad financierden. In 1631 leenden deze burgers een bedrag van *f* 13.700 aan de procurator van de jezuïeten in Breda. Huybrecht was met een som van *f* 3.000 de grootste gedschieter.⁵⁵ Na de capitulatie van 1637 moesten de mannenkloosters terstond vertrekken. De jezuïeten besloten al vrij snel om hun bezit, huize Ocrum in de St. Jansstraat, te gelde te maken. Ook nu weer verrichtte Huybrecht goede diensten door namens hen in 1638 het hele complex voor *f* 16.000 te verkopen aan drossaard Van Aerssen. Twee jaar later bemiddelde hij bij de verkoop van de gebouwen, waarin de kapucijnen hadden gewoond, aan Jan Buiks. Ook andere bezittingen van Spaanse functionarissen waar dezen van af wilden werden door hem te gelde gemaakt.⁵⁶ In de jaren 1627-1633 zette hij grote bedragen uit bij de houder van de Bredase bank van lening: in 1627 *f* 3.200, in 1630 *f* 4.000 en in 1633 *f* 2.400.⁵⁷ Ook voor het Bredase stadsbestuur wist hij financiële zaken te regelen en dat zowel in de Staatse periode (tot 1625) als in de daarop volgende korte Spaanse periode (1625-1637).⁵⁸ Hij stierf op 2 februari 1654.⁵⁹

Van zijn schoonvader erfden Johan en zijn broers en zusters een hoeve op Overa onder Princenhage, die al in 1614 tot Spronghs bezit behoorde en door hem was gekocht van de familie 'sGrauwen. Johan had ondertussen niet stilgezeten en dit moederlijk erfgoed door aankopen vergroot tot maar liefst 82,7 ha, hetgeen voor een hoeve op de Brabantse zandgronden veel was.⁶⁰

Was de familie Sprongh goed voor landbezit en geld en raakten de gebroeders via hem betrokken bij de zaak van de katholieke tegenreformatie, met de familie Van Rucphen baanden zij zich een weg naar de heer van stad en land, de prins van Oranje, en daarmee ook naar invloedrijke Haagse kringen. Over de afkomst van Johans schoonvader, Dionys Janszoon van Rucphen is maar weinig bekend. Enkele dagen na de overgang van Breda naar de Staatse kant, op 15 oktober 1637, werd hij door de prins benoemd tot griffier van het Bredase leenhof. Dit oude en met een zeker prestige bekleed instituut dateerde uit de Middeleeuwen en had in de zeventiende eeuw het karakter gekregen van een administratiekantoor, waar de duizenden verspreid over de Baronie van Breda gelegen lenen van de baron van Breda werden geregistreerd. De meeste lenen bestonden uit stukken land en zeer veel lenen waren in handen van boeren en stedelingen. Bij overdracht of vererving van een leen moest dit verheven worden op het leenhof en dan moest het heergewade worden betaald, een wisselend bedrag in geld. De voornaamste taak van de griffier was er op te letten dat het verhef niet verzwegen werd, hetgeen betekende dat hij, aangezien er nog geen kadaster bestond, over een uitgebreid netwerk van relaties en verklikkers diende te beschikken. Vergeleken met de opbrengst van de Bredase prinselijke domeinen

brachten de lenen niet veel op: in de jaren 1664-1666 gemiddeld slechts *f* 771. Voor zijn werk ontving de griffier, die later ook rentmeester van het leenhof werd, 5% van de bruto-opbrengst met nog eens *f* 60 voor het opsporen van de verzwegen lenen. De domeinen van Breda brachten in 1665 zonder Oosterhout en Roosendaal, die afzonderlijk geadministreerd werden, bruto *f* 54.354 op.⁶¹ In later jaren kreeg Dionys er nog meer functies bij: in 1657 rentmeester van de erfgranen, enkele waarnemersschappen en in 1662 rentmeester van de geconfisqueerde pastorale goederen in de Baronie van Breda. In de stukken wordt hij ook vermeld als controleur van Zijne Hoogheids domeinen.⁶² Al met al waren dit toch kleine posten, veel gewichtiger waren de rentambten van Breda en Oosterhout of het lidmaatschap van de in Den Haag zetelende Domeinraad.

We zagen al dat Dionys in de katholieke kerkenraad zat, daarnaast was hij in 1648 een van de gemoerdens, de club van Bredanaars die voor gezamenlijke rekening uitgestrekte moergronden ten westen van Rijsbergen en Zundert uitbaatte. De compagnie van de gemoerdens komt dan overeen om, behalve wat zij al geleend hebben, nog eens *f* 10.000 te lenen om de Turfvaart te verbeteren en te verlengen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand was de moertering weer met kracht ter hand genomen en na de Vrede van Munster volgde een nieuwe hausse. Tussen 1645 en 1657 werd alleen al onder Zundert 305 ha moergrond uitgegeven.⁶³ Het is interessant om te zien wie in 1648 tot de compagnie behoorden:

mr. Willem Snellen, borgemeester
Pieter van Bernagie, oud-borgemeester
Dionys van Rucphen, griffier van de lenen
Jan Wils, apotheker en echtgenoot van Perina van Bernagie
Jacob Hanecops, secretaris van de stad
Jan Michielssen van der Avoirt, brouwer
Hendrik Gobbings, brouwer
Anselm Willem Ansems.⁶⁴

Dionys was getrouwd met Elia van Bernagie, een telg uit een zeer bekend Bredaas geslacht, waarover Otto van der Meij binnen afzienbare tijd hoopt te publiceren en dat wij hier dus met rust laten. De zuster van Elia was Petronella, ook wel Perina of Peryntje genaamd, die onder Princenhage een grote hoeve op Zuylen bezat. Na de dood van haar man schonk zij een bedrag van *f* 5.000 aan het kapucijnenklooster, waaruit we mogen afleiden dat zij bij haar overlijden de katholieke zaak zeer was toegeedaan.⁶⁵

De meest waardevolle relatie was echter die met de baron van Breda, prins Willem III van Oranje, vanaf 1688 ook koning van Engeland, Schotland en Ierland. Volgens Johan dateert deze van 1668, zoals beschreven wordt in zijn brief aan drossaard Johan Bentinck van 14 november 1680.⁶⁶ In 1668 keerde Johan terug van een zakenreis naar Polen en hij schonk toen zijn patrijshond Blom aan de prins, die reeds als jongeman verzot was op de jacht. Als tegengeschenk kreeg hij van de prins, die toen 18 jaar oud was, verlof om een roer, een vuurwapen, te gebruiken om af en toe een hout- of watersnip te schieten. Stadhouders Van Bernagie was bij dit gesprek

3. Panden aan de Nieuwstraat. In een van deze huizen woonde Johan de Wyse van 1674 tot aan zijn dood in 1725.

aanwezig, maar omdat men het een zaak van gering belang achtte, werd er geen akte van opgemaakt. Als baron van Breda had de prins het jachtrecht in de gehele Baronie en mocht niemand jagen zonder dit recht gepacht te hebben of zonder zijn voorafgaande toestemming. Rond 1680 nam stadhouder Cornelis Damisse dit roer in beslag, omdat Johan daar geen vergunning voor zou hebben. Dit gebeurde toen Johan van zijn bezittingen in Kaarschot op weg was naar Spaans-Brabant. Daar wilde hij in Meersel een hoeve gaan bezichtigen om te zien of dit een goede koop zou kunnen zijn. Johan kreeg het geweer wel terug, maar Damisse eiste een bewijs voor de vergunning. Damisse schreef daarop naar drossaard Bentinck en kreeg als antwoord dat het een bagatel was, maar dat het roer toch verbeurd moest worden verklaard en dat Johan een boete van *f* 25 moest worden opgelegd. Naar aanleiding van dit incident tussen de inhalige stadhouder en Johan kwam het tot een proces voor de Bredase schepenvank. In een van zijn verweerschriften liet Johan de rechtbank weten dat hij vertrouwde op de rechtvaardigheid van Zijne Hoogheid. Hij spande zich toch enorm in om zijn stad tot bloei te brengen, terwijl hij buiten de stad 'steriele' landen in cultuur bracht en nog steeds brengt, waardoor de domeinen van de baron beter gaan renderen. Nu al brengen de domeinen door zijn ontginningen meer dan *f* 100 per jaar meer op dan vroeger. Johan vraagt dus om in het genot te blijven van dit 'privilege'. Uit andere bronnen weten we dat Johan evenals prins Willem III een liefhebber was van de jacht en wel eens een haasje placht te schieten tijdens zijn

rondzwerfingen door de Baronie. In 1671 laat Johan een verklaring vastleggen over de vermoedelijke diefstal van *een licht, lang windhondeke (...) met grauw vliegend haar* dat van hem was, maar waar enkele getuigen een zekere jonker Van Ekeren mee hadden zien lopen in Ginneken.⁶⁷ Of Johan de prins vaak ontmoet heeft, is overigens nog maar de vraag, want Willem III kwam, anders dan zijn grootvader, maar heel zelden in Breda en als het gebeurde, was dat meestal op doorreis van of naar de Spaanse Nederlanden, waar de prins na 1672 veelvuldig met zijn leger vertoefde.⁶⁸ De jachtrechten in de Baronie werden verpacht. De relatie met Oranje brengt nog meer voordelen. Zo krijgt Johan in 1685 van de Domeinraad gedaan dat hij vijf jaar lang de recognitiecijs voor zijn molen niet meer hoeft te betalen. Deze vrijstelling werd later stilzwijgend verlengd en bleef tot 1795 bestaan. Als argument geeft Johan in zijn rekest op dat hij de oude molen na de bouw van de nieuwe vestingwerken tussen 1678 en 1682 veel minder wind ving en dat hij de molen dus heeft moeten verhogen. Karel Leenders, die onderzoek deed naar de Bredase molens, meent dat er zelfs een geheel nieuwe, stenen molen is gebouwd die tot aan het einde van de negentiende eeuw bleef bestaan. Niet alle gevraagde gunsten werden overigens verleend. Wanneer Cornelis in 1685 vraagt om hem 25,8 hectare land onder Zundert in leen te geven, wordt dit op aanraden van de rentmeester der domeinen Suerius geweigerd en wordt hem de grond in cijns aangeboden. Bij cijns moest jaarlijks een kleine bedrag betaald worden, bij een leen moest alleen bij vererving of overdracht aan het leenhof worden betaald.⁶⁹

Negatieve relaties had Johan ook. We zagen al dat hij jarenlang met zijn stiefmoeder en haar kinderen voor diverse rechtbanken de degens moest kruisen. Zoals alle kooplieden verschilden Johan en Cornelis geregeld van mening met de ambtenaren van de douane. In Breda was een kantoor gevestigd van de admiraliteit van de Maze die zijn hoofdzetel in Rotterdam had. Hier konden goederen worden in- en uitgeklaard, waarbij konvooien en licenten (in- en uitvoerrechten) werden betaald. De stad had ook een kantoor van de Grote Brabantse Zwijgende Landtol die werd geheven van alle goederen die de grens van het hertogdom passeerden. Douane en kooplieden lieten geregeld verklaringen afleggen over goederen waarvoor wel of niet betaald was, die ineens verdwenen bleken te zijn of waarvan eerst gezegd was dat zij in de stad zouden blijven, maar die later de stad bleken te zijn uitgevoerd, in welk geval volgens het plakkaat in principe uitvoerrecht moest worden betaald. Een voorbeeld is de verklaring van Thomas Verhey, commies ter recherche uit 1693. Op wacht staand aan de haven had hij gezien dat ene Michiel Schryvers een pak droeg dat op bevel van zijn meester Cornelis de Wyse naar het marktschip op Rotterdam moest worden gebracht. Schryvers kreeg last om het pak neer te zetten en hem werd gevraagd naar de volgbrief, een bewijs dat aangifte bij de douane was gedaan. Schryvers kon echter alleen een tolbriefje produceren en geen bewijs dat hij bij de douane was langsgeweest. Verhey wilde toen dat het pak naar de herberg waar hij zijn kantoor hield werd gebracht, maar dat ging niet door, want Jacob Wolfcroets, de commissaris van de beurtveren, voegde zich bij het gezelschap en maakte hem het pak met geweld afhandig. Bij een handgemeen werden de kleren van de attestant beschadigd.⁷⁰ In 1692 voert Cornelis de Wyse een proces voor de rechters van de Spaanse konvooien

en licenten in Antwerpen wegens gesmokkelde turf. Drie jaar tevoren hadden de commiezen van de Spaanse licenten tien schuiten geladen met turf aangehouden die eigendom waren van Cornelis en enkele andere leden van de moercompagnie. Cornelis en zijn vennoten houden er echter rekening mee dat ook andere instanties zoals de Raad van Financiën in Brussel, de Staten van Zeeland of de Admiraliteit in Middelburg moeten worden ingeschakeld, want Cornelis wordt gemachtigd om namens de anderen te handelen en zich bij al deze instanties te vervoegen.⁷¹

Een partij met wie Johan aan het einde van de zeventiende eeuw een langdurig conflict had, was de familie Damisse. We repten reeds over de procedure die Cornelis Damisse aanhangig maakte over een inbeslaggenomen geweer. Op 18 maart 1681 zaten schepen Hendrik Damisse, de broer van stadhouder Cornelis Damisse, en Johan de Wyse wat te drinken in de herberg De Gouden Leeuw aan de Grote Markt in Breda. Damisse, die trouwens wel vaker grof in de mond werd, noemde in het bijzijn van anderen Johan de Wyse een verrader, een schelm en een hondsvot. Dit waren in die tijd zware scheldwoorden en de persoon tot wie ze gericht waren werd daarmee in zijn eer aangetast. Het woord 'hondsvot' betekent eigenlijk het achterste van een hond. Johan achtte dit een belediging voor hem en zijn nakomelingen en spande een proces aan, eerst voor de schepenbank van Breda en toen dit hem geen genoegdoening gaf, voor de Raad van Brabant in Den Haag.⁷² Er zijn sterke aanwijzingen dat de zaak bij de Raad van Brabant werd getraïneerd. Zo bleek later het hele procesdossier daar zoek te zijn geraakt, zodat Johan de Wyse de stukken opnieuw moest inleveren. Tijdens het twistgesprek in De Gouden Leeuw had de waard van het etablissement zich in de woordenwisseling gemengd. Naar zijn mening ging Damisse te ver, want Johan de Wyse was een eerzaam man van wiens koophandel de stad veel profijt had, maar dat ontlokte aan Damisse, die mogelijk al wat op had, de uitlating dat hij de brui had aan deze stad. Een van de andere aanwezigen zei daarop dat Damisse toch maar bij zijn installatie als schepen gezworen had de belangen van de stad altijd te zullen dienen, maar dat haalde niet veel uit. Johan had dus vrienden en vijanden.⁷³

Nadat Cornelis Damisse van het toneel was verdwenen, werd de verhouding mogelijk een stuk beter, want in november 1702 werd Cornelis de Wyse vrijgesteld van de betaling van de stadsaccijns op olie en traan. In 1700/1 importeerde hij 19 scheepsvrachten met 419,5 kwartalen traan en 10 kwartalen en 10 aam olie (er staat niet bij wat voor soort olie).⁷⁴

Zaken doen op aarde

Het bedrijf van de gebroeders De Wyse is tot nu toe aangeduid als een zeepziederij, maar in feite dreven zij een zaak die bestond uit een combinatie van bedrijven die aan elkaar leverden, van elkaar afhankelijk waren en elkaar versterkten. Het ging om:

- de inkoop en handel in wede-as en potas
- de fabricage en verkoop van zeep
- het winnen en verhandelen van turf

het beheer van enkele boerenhoeven
het bleken en verkopen van linnen
de handel in wollen- en linnenstoffen
transitohandel op Luik en omgeving

De combinatie van handel in stoffen, as en zeep kwam toen veel voor, bijvoorbeeld in Haarlem en omgeving waar de beroemde Hollandse linnenblekerijen waren geconcentreerd.⁷⁵ Typerend voor dit soort bedrijven is ook, dat men grondstoffen inkoop, ten dele in een eigen industrieel bedrijf verwerkt en voor de rest doorverkoop.

Zeep werd gemaakt door plantaardige of dierlijke olie te koken met potas (kaliumcarbonaat) of soda (natriumcarbonaat). Potas en soda zijn alkaliën, vroeger ook wel loozouten genoemd, en hebben een sterke bijtende werking. Overigens wist men dat uit ervaring en overlevering, want pas in het begin van de negentiende eeuw ontdekten Franse scheikundigen welke chemische reacties bij de bereiding van zeep plaats hadden. Door potas toe te voegen kreeg men zachte zeep, bij soda harde zeep. Potas en soda werden toen gewonnen door hout te verbranden en de as te calcineren of te branden. Zo kreeg men wede-as of potas. Aangezien hiervoor zeer veel hout nodig was, kwam de as uit een gebied waar hout in overvloed was, namelijk Rusland, Polen en Litauen. De as werd voornamelijk verhandeld via de toen Poolse stad Danzig (sinds 1945 Gdansk). De Hollandse kooplieden trokken daar naartoe op zoek naar de beste kwaliteit, want hoe beter de as, hoe witter en dus duurder het gebleekte linnen. De olie werd gewonnen uit raap- of lijnzaad, maar in de Republiek gebruikte men ook veel walvistraan. Dit gaf wel een onaangename geur aan de zeep, maar walvissen waren er toen in de Atlantische Oceaan nog in overvloed.⁷⁶ Voor het koken van de vaten met olie en as was zeer veel brandstof nodig.

Zeep werd in die tijd vooral gebruikt in de textielnijverheid, onder meer voor het wassen van wol en wollen stoffen. Wassen van het eigen lichaam was niet zo in trek en al te onaangename geuren werden eerder bestreden met parfums, als men dat zich tenminste kon veroorloven. De meeste mensen stonken gewoon, maar niemand die zich daar aan stoorde. De Bredase zeepziederijen hebben vermoedelijk veel geleverd aan de in oostelijk Staats-Brabant geconcentreerde textielnijverheid en aan de in de stad gevestigde volmolen, maar dit aspect verdient nog nader onderzoek.

Johan en Cornelis moesten dus voor hun ziederij raapolie, lijnolie, traan, as en liefst goedkope brandstof inkopen en de zeep voor een zo hoog mogelijke prijs op de markt verkopen of deze gebruiken in een eigen blekerij. Johan is voortdurend op reis om pot- en wedeas in te kopen. In 1665 zien we hem daarmee al bezig, in 1668 en in 1670 verblijft hij in Danzig vrijwel zeker om daar as in te kopen, maar daarnaast wordt ook uit Luik en Amsterdam potas betrokken. Wanneer dat zo uit komt wordt de as doorverkocht, bijvoorbeeld in 1692 aan een man in Antwerpen of in 1673 aan een linnenwever in de stad zelf.⁷⁷ De doorverkoop van as is het werk van broer Cornelis of diens vrouw, die letterlijk op de winkel past. Voor de vettigheid hebben de gebroeders gebruik gemaakt van uit zaden gewonnen olie en van walvistraan die ook weer ten dele wordt doorverkocht, onder meer aan een man uit Turnhout, waar men zich 'geneerde' met de fabricage van linnen tijken. De olie-

houdende zaden werden op de eigen molen geplet en geperst. De traan komt uit Holland en Frankrijk, maar de Franse traan blijkt bij aankomst niet altijd aan de kwaliteitseisen te voldoen, wat dan weer een reden is om naar de notaris te gaan voor een attestatie over traan die te veel water bevat. Een enkele keer is er sprake van koolzaad, bijvoorbeeld in 1672 wanneer dit vanuit Middelburg wordt aangevoerd en waarschijnlijk Zeeuws fabrikaat is, want op de zeeleigonden wilde koolzaad goed gedijen.⁷⁸

De gebroeders hielden zich ook bezig met de voor Breda belangrijke transitohandel tussen de zeehavens in Holland en de streek rond Luik. Deze handel bestond al in de zestiende eeuw, maar werd na de verplaatsing van de wereldhandel naar Holland en Zeeland voor Breda nog belangrijker. De Bredase haven had in deze handelstroom de functie van overslagpunt, omdat het vervoer verder naar het zuidoosten over land ging. Dit bracht veel vertier met zich mee in de vorm van laden en lossen, opslag, bewerking van goederen en tussenhandel. Van Holland naar Luik werden vooral gezouten vis, zout, Hollandse kaas, granen zoals tarwe en haver, ruwe wol en in de achttiende eeuw ook koloniale waren zoals thee en koffie vervoerd. De retourstroom bestond uit Vervierse lakens, Brabantse rogge, boekweit en brandhout, en Luikse ijzerwaren en wapens. De voerlieden kwamen uit de Kempen, terwijl Eindhoven en Lommel met hun douanekantoren als secundaire overslagpunten fungeerden.⁷⁹ In 1694 legt Cornelis een verklaring af over in zijn opdracht uit Amsterdam, Hoorn en Zaandam aangevoerde traan, olie, Edammer kaas, zout en haver en een retourvracht van boekweit. De traan en de olie waren voor de zeperij bestemd, de andere goederen waarschijnlijk voor de Luikse route. In 1674 heeft hij voor *f* 847,85 vorderingen uitstaan in Eindhoven.⁸⁰ In de periode 1670-1677 dreef Cornelis op grote schaal handel in 'aberdaan', gezouten kabeljauw, waarvan soms wel 50 ton tegelijk in de haven arriveerde, maar doordat de stad een extra accijns hief op de aangevoerde vis, het intgeld, trok hij zich uit deze branche terug.⁸¹

In de jaren tachtig onderhoudt Cornelis al betrekkingen met een van de in de stad gevestigde linnenblekerijen. Aan bleker Arnold Gerardszoon Verbey verkoopt hij wedeas en zeep, die weer wordt verrekend met door deze gebleekt lijnwaad. Rond 1690 besloten de gebroeders deze tak van het bedrijf uit te breiden. In 1692 koopt Cornelis voor *f* 2.500 van de erfgenamen Van Gils een blekerij aan de Haagdijk aan de Donkvaart. Deze bestaat dan uit twee blokken land, een hof, erf, huis, stal en een was- en spoelhuis in de Donk met een wagenweg voor aan- en afvoer. Meteen na de aankoop wordt de blekerij voor *f* 80 per jaar verhuurd aan een loonbleker die een deel van de huur in stoffen moet betalen. De blekerij aan de Donkvaart moet een klein bedrijf geweest zijn, want in 1685 was een blekerij op het Ginnekenseinde *f* 14.550 waard.⁸² Eén blekerij was niet genoeg, want in 1696 wordt voor *f* 1.400 een tweede blekerij aan de Donkvaart verworven.⁸³ Aangezien er geen aanwijzingen zijn voor toenemende productie van linnen stoffen in Breda of omgeving, waren de ongebleekte lijnwaden vermoedelijk afkomstig uit de Meierij van 's-Hertogenbosch.

Een enkele maal wordt melding gemaakt van de import van 'berberwol', wol uit Marokko of Noord-Afrika, maar de wolbranche lijkt voor de firma De Wyse toch minder belangrijk geweest te zijn. Aan het einde van zijn leven, in 1720, waagt

Johan een gokje met de import van suikersiroop uit Bordeaux. Het experiment was geen succes, want bij aankomst bleek het vat met 470 pond (ca. 220 kilo) siroop erg tegen te vallen. De siroop was zo vochtig en gesmolten, dat hij door de spleten van het vat naar buiten kwam. Volgens Johan was hij maar de helft waard van wat hij ervoor betaald had.⁸⁴

Een project dat niet door is gegaan, maar wel goed uit laat komen, hoe veelzijdig de gebroeders waren, is de oprichting van een zoutkeet. In 1686 vraagt Johan van de Domeinraad octrooi om een zoutkeet te mogen oprichten met het alleenrecht om 20 jaar lang in Breda zout te raffineren. Johan wil het grove zout uit Spanje of Frankrijk halen om het in Breda te kunnen raffineren en dan tegen een concurrerende prijs in Luik en omgeving te verkopen. Opmerkelijk is dat hij het bedrijf geheel in eigen hand wenst te houden en niet wil worden opgescheept met door het stadsbestuur aangestelde pottenkijkers. Hij bedingt ook vrijstelling van enkele stedelijke belastingen en van het bij velen niet geliefde nachtelijke wachtlopen. Het stadsbestuur durft geen negatief advies te geven, hoewel Johan's voorwaarden voor de stadskas niet gunstig zijn. In later jaren horen we echter niets meer over een zoutkeet, zodat we moeten aannemen dat dit bedrijf niet tot stand is gekomen.⁸⁵

En dan was er de turf, waarvan de zeepziederij heel wat nodig had. Met al die brouwerijen en ziederijen moet de geur van turfrook in de stad trouwens penetrant geweest zijn. Vanzelfsprekend waren Johan en Cornelis lid van de moercompagnie. De ten westen van Zundert gestoken turven werden per schuit over de daarvoor gegraven vaart naar Breda vervoerd en daar in de zeepziederij verstookt of doorverkocht. Onder meer in 1672 en 1679 worden moergronden onder Zundert aangekocht en in 1689 worden 9 schuiten met turf in Wuustwezel aangehouden door de Spaanse douane. In 1671 gaat Cornelis echter naar Antwerpen om te zien of daar ook Friese turf te koop is. Hij gokt niet op één paard en wil weten hoe duur en hoe goed deze van ver komende turf is. Kennelijk is deze partij niet interessant en koopt hij het jaar daarop Zundertse moer aan. De zandgrond die achterbleef nadat de turf gestoken was behoorde toe aan de baron van Breda, die deze in cijns kon uitgeven aan de exploitanten of aan anderen.⁸⁶ In 1695 koopt Cornelis nog voor *f* 4.500 dertien kavels moer in de zogenaamde Elderse Moeren onder Zundert. Broer Johan treedt in 1696/1697 op als vaartmeester van de Turfvaart. Deze functionaris heeft de dagelijkse leiding over de vaart, hij regelt de vaart van de schuiten, int het vaartgeld en legt over zijn beheer rekening en verantwoording af aan de mede-gemoedens.⁸⁷

De goede contacten met de prins, zijn drossaard en persoonlijke vriend Bentinck en niet te vergeten de Domeinraad leverden Johan in 1684 nog een order op waarvan we echter niet weten hoeveel hij eraan verdiend heeft. Stadhouder Willem III hechtte zeer aan zijn status en achtte het daarom nodig zijn paleis in Breda, met de bouw waarvan graaf Hendrik III van Nassau begonnen was, te voltooien. Merkwaardig genoeg moest dat volgens het oude, 150 jaar daarvoor gemaakte plan, in Renaissancestijl. De stadhouder was zo handig om de kosten van dit prestigeobject af te wentelen op zijn stad Breda door de opbrengst van de honderdste penning, een lokale onroerendgoedbelasting, te bestemmen voor de betaling van de rente en aflossing van een bedrag van *f* 100.000, dat met deze belasting als veilig onderpand werd geleend. Johan werd belast met de 'directie', de dagelijkse leiding, van dit

bouwproject.⁸⁸ Er is echter iets vreemd aan de hand met dit project. In de notulen van de Domeinraad, die zich met de kleinste kleinigheden placht in te laten en de rentmeesters ter plaatse nauwelijks de ruimte gaf om zelf beslissingen te nemen, is vrijwel niets over de kosten van dit project te vinden. Een opdracht aan Johan de Wyse ontbreekt zelfs geheel en hoewel de bouw al in 1684 begon, wordt pas in de notulen van 23 juni 1690 melding gemaakt van Johan als *coopman te Breda, de directie van den opbouw van 't kasteel hebbende*. De andere resoluties in de gewone en de geheime notulen die over het kasteel gaan, handelen over kleinigheden, en in de bundel die over het kasteel gaat is helemaal niets over deze zaak te vinden. Rekeningen zijn evenmin bewaard gebleven, terwijl het nochtans om een groot project ging.⁸⁹ Wel kwam Johan hier zijn oude vijand, Hendrik Damisse, weer tegen, omdat deze man betrokken was bij de financiering. In 1695 en 1697, wanneer het paleis, waar Willem III overigens nooit zou wonen, bijna voltooid is, correspondeert Johan met de Domeinraad over een bedrag van *f* 3.000 dat nog moet worden voldaan. Zes jaar na zijn dood machtigen de vier executeurs van Johans testament een advocaat in Den Haag om de resterende vorderingen wegens dit project op de Nassause Domeinraad te innen en de zaak verder af te wikkelen. De akte noemt echter geen bedrag, zodat wel nooit bekend zal worden of, en zo ja hoeveel, Johan aan deze zaak verdiend heeft.⁹⁰

Aan de adel en zijn bezittingen valt voor burgers in deze tijd nog wel meer te verdienen, want vanaf 1658 is een uit Bredase burgers bestaande compagnie betrokken bij financiële problemen rond het graafschap Hoogstraten. In 1678 maakt de compagnie, die dan bestaat uit leden van de families Van Rucphen, Van Bergen, Van Dun en Hanecop, een proces aanhangig tegen de douairière Maria Gabriela de Lalaing, gravin van Hoogstraten en enige andere heerlijkheden in de Spaanse Nederlanden en weduwe van Karel Florentijn van Salm, Rijn- en Wildgraaf het praalgraf in de kerk van Hoogstraten].⁹¹ Haar man was van 1672 tot 1677 gouverneur van Breda geweest. Zij bestuurt op dat moment het graafschap Hoogstraten namens haar zwakzinnige broer Francois Paul en zij staat wijd en zijd bekend als een zeer vrome vrouw, die in Antwerpen met haar geld in 1678 een klooster heeft gesticht voor de Engelse karmelietessen. Haar dochter treedt daar in en wordt priorin, zodat de naam van dit roemrijke hoogadellijke geslacht voor onbepaalde tijd in ere zal worden gehouden. Het graafschap Hoogstraten, waarin naast de vrijheid Hoogstraten de dorpen Meerle en Minderhout liggen, is wel wat kleiner dan de Baronie van Breda, maar wordt niettemin in 1689 getaxeerd op een bedrag van 400.000 Brabantse gulden. Daarnaast heeft Maria Gabriëla nog wat andere bezittingen, zodat de totale waarde van haar vermogen uitkomt op *f* 1.190.000.⁹² Deze affaire, waarover een van de geschiedschrijvers van Hoogstraten, pastoordeken Lauwereys, niets te berde brengt, verdient nader onderzoek. Ik vermoed dat de welgestelde Bredase burgers geld hebben geleend aan de familie De Lalaing of dat zij de exploitatie van het graafschap voor hun rekening hebben genomen en dat partijen later ruzie hebben gekregen. We stippen hier alvast aan dat Johan zo via zijn schoonfamilie Van Rucphen betrokken raakt bij de financiële zaken van een familie die het voor het zeggen heeft in een gebied in Spaans-Brabant dat grenst aan de Baronie van Breda.

4. Overaseweg in de buurt van het zwembad De Prinseplassen in 1935.

Er zijn geen vermeldingen of aanwijzingen dat de gebroeders zich bezig hebben gehouden met grensoverschrijdende kredietoperaties, zoals het accepteren van wissels of het overmaken met wissels van geld naar andere landen, bijvoorbeeld Frankrijk. Wel schoot Johan aan de dorpen Zundert en Rijsbergen de oorlogsschatting voor die zij af moesten dragen aan de intendant van het Franse leger. In 1706 stonden deze twee dorpen al voor *f* 3.000 bij Johan in de schuld. Deze vordering of een deel daarvan was in 1725 nog niet terugbetaald, waarop Johan had gereageerd door zijn aanslag in de dorpsbelastingen niet te voldoen. De zaak kwam in december 1725 ter sprake in de Nassause Domeinraad.⁹³

Wegleggen voor later

Verdienen was een, winst maken twee, en goed wegleggen voor later, voor slechtere tijden en voor het nageslacht, dat was de derde stap die zeker zo belangrijk was. Uit boedelinventarissen, erfdelingen en andere documenten kunnen we afleiden dat de Bredase burger die wat overhield kon kiezen uit een reeks van mogelijkheden om zijn geld veilig in te beleggen. Effecten in de vorm van aandelen komt men in deze stukken nauwelijks tegen en door staten, steden of dorpen uitgegeven obligaties worden pas na 1700 belangrijker. De gegoede Bredase burgers belegden bij voorkeur

in vastgoed, dat wil zeggen in huizen en landerijen en in daarop veronderpande vorderingen. Deze laatste bestonden weer uit renten in geld of natura of uit schuldbe-
kentenissen 'onder reëel verband', wat wilde zeggen dat de schuld bij wanbetaling
kon worden verhaald op in de akte nauwkeurig omschreven onroerend goed.
Kooplieden en brouwers gaven wel, en soms zelfs veel, krediet aan klanten. Deze
schulden werden genoteerd in 'schuldboeken', maar wanneer de schuld naar de zin
van de koopman te hoog opliep en het risico te groot werd, ging hij aandringen op
'realisatie'. Wanneer de debiteur onroerend goed bezat en daarmee instemde, togen
de partijen naar het stadhuis om voor de secretaris van de stad een akte te laten op-
maken, waarin de debiteur bekende een bedrag schuldig te zijn aan de koopman en
hij een onderpand aanwees. Deze vorm van kredietverstrekking was vanaf de late
Middeleeuwen in heel Brabant de meest favoriete vorm om geld te lenen. Deze le-
ningen lijken enigszins op de moderne hypothecaire lening, maar er waren een paar
essentiële verschillen. De debiteur hoefde niet af te lossen en wanneer het huis waar-
op de rente rustte, werd verkocht en overgedragen aan een derde partij, ging de ren-
te mee. De rentetrekker moest voortaan bij de nieuwe eigenaar van het huis zijn.

Johan en Cornelis zetten geregeld op deze wijze geld uit bij andere Bredanaars,
en soms ook bij boeren buiten de stad. De bedragen variëren van *f* 100 tot *f* 500,
zijn soms hoger, maar nooit hoger dan *f* 1.500. De leningen werden uitgezet tegen
de normale rentevoet op deze markt. In de tweede helft van de zeventiende eeuw
schommelde deze tussen de 4% en 5%. Bij bloedverwanten of aangetrouwde familie
werd echter wel eens een lagere rente gevraagd, bijvoorbeeld in 1699 wanneer
Jenneke Rovers, de weduwe van wollenlakenkoopman Anthonie Sprongh, van
Cornelis *f* 650 leent tegen een rente van 3%. Dat het hier om een gunst gaat, blijkt
ook uit de clause dat de debiteur niet een bepaald huis of stuk land als onderpand
stelt maar al haar goederen, zowel die zij nu bezit als die zij zal erven of anderszins
zal verkrijgen. Een dergelijk 'generaal verband' was minder veilig dan een 'speciaal
verband' in de vorm van bijvoorbeeld een huis. De familie Sprongh was echter ver-
want aan de familie De Wyse en men kende elkaar door en door.⁹⁴ Aan Cornelis van
Erfrenten leende Cornelis in 1666 een naar verhouding groot bedrag, *f* 1.000, tegen
5% met als onderpand de brouwerij De Witte Leeuw aan de Vismarkt, maar de ge-
reformeerde familie Van Erfrenten behoorde tot de regentenklasse en zo'n lening
schiep een band tussen de bestuurlijke elite en de familie De Wyse. Nog grotere le-
ningen waren veel riskanter, zoals bleek in 1694 toen de bezitter van het huis
Ocrum insolvent was bevonden. Johan machtigt dan Cornelis om naar Den Haag te
gaan, waar de zaak wordt afgewikkeld, om daar een door hem in 1690 verstrekte le-
ning van *f* 4.000 tegen 5% terugbetaald te krijgen. De debiteur is kolonel
Beaumont, commandant van een regiment infanterie. Op zich genomen, was dit
geen slechte partij, want militaire officieren genoten in die tijd een vast salaris en wa-
ren vaak redelijk vermogend.⁹⁵ De meeste leningen van dit type werden na enkele
jaren weer afgelost, soms in termijnen, maar ook wel in één keer. Hoewel zij een
veilige belegging waren, speelde ons inziens ook een ander motief mee.
Vermogende Bredase burgers hielpen zo hun wat minder gefortuneerde stadgenoten
om de aankoop of verbouw van een huis te financieren of om een moeilijke periode

door te komen. De lening had ook een sociale rol: de een bewees de ander een dienst, waardoor verplichtingen ontstonden die weer konden worden gerealiseerd in bijvoorbeeld inlichtingen aan elkaar.

De familie De Wyse had echter een zekere voorkeur voor landbouwgrond. Zeker Johan neigde naar de buitenlucht; hij joeg graag en reed te paard veel rond. Er was echter nog een reden om te beleggen in agrarisch bezit. Het afvalproduct van een zeepziederij leende zich uitstekend om het land te bemesten en dat maakte het aantrekkelijk om er een of meer landbouwbedrijven op na te houden en deze uit te breiden met heidegrond. Zonder mest leverde die na een paar jaar nauwelijks meer iets op, maar de prijs was navenant laag.

We zagen reeds dat de vader van Johan en Gerrit grond had gekocht in de polders ten noorden van Antwerpen. Dit bezit bleef ten dele in de familie, maar moet wel, gezien de erfdelingen die na de dood van de gebroeders werden gedaan, voor 1704 zijn vervreemd. Gerrit Janszoon bezat verder een hoeve onder Kaarschot. Deze is in 1662 in het bezit van stiefmoeder Anna Theresia, 7,7 hectare groot en wordt dan voor *f* 130 jaarlijks verpacht. Het valt op dat de hoeve zelf slechts bestaat uit een woning met een keuken en een kamer en dat de verpachtster op haar kosten moet zorgen voor een stal voor het vee en een opslagruimte voor het graan. Was de hoeve soms nog in aanbouw?⁹⁶

In de jaren daarna wordt het landbezit van de hoeve sterk uitgebreid doordat 'vroenten' (ongecultiveerde, extensief gebruikte gronden) van de baron van Breda in cijns worden genomen. In 1663 verwerven de gebroeders samen 32,2 hectare heide onder Kaarschot. De hoeve is dan al zonder de nieuwe aanwinst bijna 13 hectare groot en Johan spant zich na 1663 in om de delen die krachtens erfrecht toekomen aan zijn broers en zusters aan te kopen, zodat hij er helemaal over kan beschikken en zijn gang kan gaan. In dat jaar wordt de hoeve opnieuw verpacht voor het veel grotere bedrag van *f* 300 jaarlijks. De hoeve heet dan Het Geuzenboske, wat merkwaardig is, want 'geus' is in die tijd de volkse benaming van alle protestanten en de De Wyse waren goed rooms. Wellicht is hier dan ook sprake van een benaming met knipoog. De hoeve beschikt over veel heidegrond, want de pachter, Aart de Konink, moet een schaapskooi houden met tenminste 50 schapen. Er wordt echter ontgonnen, wat betekent dat men probeert de heide om te zetten in beter renderend akkerland en bos. Johan heeft al een bosje, gelegen binnen heggen, in cultuur gebracht, een ander perceel heide met jonge eikenboompjes laten beplanten, en een stuk heide vorig jaar laten ploegen en met zaad laten inzaaien. Voorts zijn er drie klaverweiden die tegenover het huis in een ven liggen. De pachter moet deze na vier jaar, wanneer de klaver zijn werk gedaan heeft, scheuren, waarna hij elk jaar een van de weiden moet bezaaien met nieuwe klaver en haver. De klaver brengt stikstof in de grond en haver is een graansoort die van nattigheid houdt en niet te hoge eisen aan de grond stelt. De pachter wordt door Johan vrijgehouden van alle lasten en van de tienden van de pas ontgonnen percelen land.⁹⁷ In latere jaren onder meer in 1673, 1674, 1675 en 1678 koopt Johan geregeld stukjes land aan om ze aan de hoeve toe te voegen.⁹⁸

Een heel anderssoortige belegging doet Johan in 1674 met de aankoop van twee van de vier delen van het huis Assendelft in de Nieuwstraat. In dit hofhuis hadden

van 1632 tot 1637 de franciscanen gewoond en het moet Johan een zeker genoeg hebben gedaan dat hij kon gaan wonen in een royaal huis waar de dicht bij de kapucijnen staande orde der minderbroeders had geprobeerd de zaak van de katholieke reformatie in Breda te bevorderen. De commies Peter van Schagen had in april 1674 een bod gedaan op een van de twee kwartieren, waarop hij door Johan geïntimideerd werd: *dat hy (Johan) regt synen voet soude setten ofte steecken in den schoen van hem Van Schagen* met andere woorden Johan zou het bod van Van Schagen gaan overnemen, omdat hij zijn zinnen op dit huis gezet had. Het lag trouwens ook dicht bij de zeepziederij en de haven, waar Johan zijn zaken had. Johan bleef tot aan zijn dood in het voormalige franciscanenklooster wonen.⁹⁹

In 1676 legt Johan voor *f* 900 de hand op een tweede hoeve die deels onder Rijsbergen-Kaarschot en deels onder Princenhage-Overa is gelegen. De zaken gaan kennelijk goed, zodat Johan in 1679 geld heeft om samen met de apotheker Johan Wils, die getrouwd is met Perina van Bernagie en dus aangetrouwde familie, voor *f* 7.000 het goed Grimhuizen in Ulvenhout aan te kopen. De koopsom wordt constant betaald, het goed is 16,8 hectare groot en bestaat uit onder meer een huis, een hovinge, een brouwerij, en verder een stal, boomgaarden, houtwas, lanen en dreven. Andere documenten spreken over een *sterk gebouw*, we mogen dus wel aan een kasteeltje denken of aan een stenen hoeve met een herenkamer waar de eigenaar kon logeren wanneer hij de stad wilde ontvluchten. Zeker zo belangrijk was echter dat dit goed zekere adellijke allures had. Het was een Bredaas volleen en het bezit geweest van Justinus van Nassau, een bastaardzoon van prins Willem van Oranje en gouverneur van Breda van 1606 tot 1625. Grimhuizen was echter geen heerlijkheid, wel was het gunstig gelegen aan de landweg van Breda naar Hoogstraten.¹⁰⁰

Johan wenste het vermogen van aanverwante families intact te houden. Toen een stuk land op de Razendonk – ongeveer waar nu de Grazendonkstraat – ligt buiten de Ginnekensepoort, dat afkomstig was van de familie Van Bernagie, in vreemde handen dreigde te raken, maakte hij handelend namens zijn vrouw Ida gebruik van zijn recht om het te naasten.¹⁰¹

Na 1700 wordt Johan minder actief op de vastgoedmarkt, hoewel hij heidegrond blijft aankopen en in de stad geld tegen hypotheek blijft uitzetten. Hij leent nu veel aan Dionysius en Jean Francois, de twee zoons van Cornelis die in 1704 hun vader in de zaak zijn opgevolgd. In 1713 verkopen Dionysius en diens vrouw Cornelia van de Lemmer delen van hun onroerendgoedbezit aan Johan. Johan en de toekomstige erfgenamen hebben zo meer zekerheid, terwijl iedereen mag verwachten dat Johan, die dan 77 jaar oud is, spoedig zal overlijden. Johan wordt daardoor tegen delging van een schuld van *f* 5.400 eigenaar van de hoeve Meerberg onder Teteringen en van het huis De Eierkorf op de Fellenoord. De hoeve Meerberg is 14,2 hectare groot en heeft een eigen schaapskooi en een boomgaard.¹⁰² De geldnood van Dionysius is echter nog groter, want op dezelfde wijze gaat het jaar daarop de zeepziederij voor een bedrag van *f* 7.000 over van Dionysius naar Johan. Het bedrijf bestaat dan uit: huis, zeepziederij, pakhuizen, stal, vrije gang, plein, hof en erf met inbegrip van *de vuijle ende andere asse, duijgen, seep kinnekens, loigen in de voors. seepsiederije, looghhuys, packhuys, kelders ende andersints*.¹⁰³

Het beleggingsgedrag van Cornelis de Wyse leek veel op dat van zijn oudere broer, alleen had hij een wat grotere voorkeur voor huizen in de stad. Aan het einde van zijn leven bezat hij negen huizen en huisjes waaronder het huis 's-Hertogenbosch, waarin de zeepziederij was gevestigd.¹⁰⁴ Geregeld koopt hij stukken land aan en met name rond 1680 ook veel moer en turfschuiten. Bij de moer wordt niet de grond gekocht, maar het recht om er voor een zeker aantal jaren turf te laten steken. In 1681 gaat het bijvoorbeeld om vier loten moer en heide die Cornelis 100 jaar lang mag gebruiken.¹⁰⁵ Vrijwel gelijktijdig met Johans aankoop van Grimhuizen schaft Cornelis zich in 1674 de hoeve Ter Stappen onder Princenhage aan. De hoeve is tenminste *f* 7.260 waard en wordt in 1677 voor *f* 275 vrij geld verpacht, waarbij expliciet wordt vermeld dat de verpachter jaarlijks zes karren zeepziederias zal leveren. Interessant zijn de overigens bescheiden hofdiensten die de pachter moet presteren en die vermoedelijk al oud zijn.¹⁰⁶ In 1696 bezit Cornelis een hoeve van 14,2 hectare op de Rithse Aart onder Princenhage en in 1700 de hoeve Einde Kooi onder Zundert. Aan de hoeve op de Aart levert Cornelis jaarlijks een halve schuit mest, Einde Kooi mag rekenen op zes schuiten gedurende de acht jaar dat het contract loopt. Behalve een geldpacht moet de boer jaarlijks twee koppel vette kapoenen leveren. Kapoenen waren gecastreerde hanen die bijzonder goed smaakten en daarom erg op prijs gesteld werden.¹⁰⁷ Eenmaal de vijftig gepasseerd achtte Cornelis de tijd gekomen om voor zichzelf en zijn gezin een buitenplaats te kopen, waar zij in de zomer rustig konden vertoeven. In 1693 kocht Cornelis van dr. Govert van Alphen, doctor in de medicijnen en oud-schepen, voor *f* 1.000 een stuk land dat tot een hof was omgevormd met daarin een niet nader aangeduid object dat 'tot plaisance' diende. Het geheel was 1,29 hectare groot, lag aan de juist voltooide steenweg van de stad naar Princenhage en was per koets of te paard gemakkelijk te bereiken.¹⁰⁸ Mede gezien de koopprijs, *f* 1.000, kocht Cornelis een tuin met daarin een tuinhuis, dus geen echte buitenplaats, laat staan een kasteel met daaraan verbonden heerlijke of heerlijk aandoende rechten. Een hof met prieel vergrootte echter de status van de bezitter en veel van dergelijke hoven groeiden in later tijd uit tot buitenplaatsen.

Eén beleggingsobject komen we bij de familie De Wyse niet tegen en dit is zeer opmerkelijk, omdat andere Bredase burgers daar bepaald niet vies van waren, te weten door een overheid uitgegeven obligaties. In de boedelbeschrijvingen, erfdelingen en andere stukken komen geen obligaties voor op de Generaliteit, een van de gewesten van de Unie, steden of dorpen en zelfs niet op de stad Breda, hoewel deze laatste los- en lijfrenten verkocht en zeker na 1650 obligaties bij de vleet uitgaf. Het lijkt er sterk op dat de familie daar niets van moest hebben en eerder de stad uittrok om akkers, beemden en heidevelden aan te kopen.

Zaken doen voor het hiernamaals

De kinderen van Gerrit Janszoon waren alle intens betrokken bij de katholieke kerk. Johan en Cornelis gebruikten hun zakelijk talent om de katholieke kerk in Breda in stand te houden. Van zijn moeder erfde Cornelis het huis Het Wapen van Amsterdam in de Karrestraat, dat vanaf 1661 onderdak bood aan enkele jezuiten. Deze waren wel bijzonder geschikt om de katholieke kerk overeind te houden in

een periode dat deze onder druk stond. Het zal de meer overtuigde gereformeerden zeker geërgerd hebben dat de paters in het hartje van de stad de mis opdroegen. In 1667 droeg Cornelis dit huis over aan zijn zuster, de geestelijke dochter Maria, maar in 1676 kochten de paters jezuiten het weer van Cornelis, waarna zij in de bovenverdieping een schuilkerk inrichtten. Stadhouders Damisse, die Johan rond 1680 al dwars had gezeten, verbood het gebruik van deze kerk in 1685. Op een of andere manier raakte het huis weer in handen van Cornelis die het in 1695 en 1700 verhuurde aan de wijnhandelaar Petrus Lecourt. De verhuurder hield daarbij het prieseltje of zomerhuisje in de hof voor zichzelf om daar op zwoele zomeravonden uit te kunnen blazen.¹⁰⁹

Mogelijk als dank hiervoor werd Cornelis kort voor 1679 opgenomen in de katholieke kerkenraad. In 1682 bestond deze uit: mr. Francois van Dun, Hendrik van de Leur, Johan van Riethoven, Johan Stickers en Cornelis de Wyse.¹¹⁰ Om diverse redenen richtte de pastoor van de kerk in de Brugstraat in 1679 een broederschap van het Allerheiligst Sacrament op, die voor de katholieke elite bestemd was. Er mochten niet meer dan 30 personen, alle mannen, lid van zijn. Volgens De Lepper waren de belangrijkste katholieke families lid van deze 'confrérie' die een voortzetting was van het uit 1463 stammende gilde. Het ging daarbij om de families:

Buysen
Van Campen
Van Dun (aangetrouwde familie van De Wyse)
Montens
Van Riethoven
Sprongh (aangetrouwde familie van De Wyse)
Stickers (idem)
Wymers en
De Wyse

De leden hadden niet alleen religieuze verplichtingen, maar werden door de pastoor ook aangemaand om geld te storten voor de inrichting en verfraaiing van de schuilkerk.¹¹¹

In 1684 en 1685 treedt Cornelis op als rentmeester van het vrouwenklooster Vredenberch in Lier. Dit was aan het einde van de vijftiende eeuw gesticht en gehuisvest in een gebouwencomplex even buiten de stad in Boeimeer. De zusters waren in 1610 op aandringen van de bisschop van Antwerpen verhuisd naar Lier, waardoor hun bezittingen in de Baronie onder meer twee grote hoeven in Woestenberg onder Bavel en in Effen onder Princenhage na 1648 niet door de staat waren geconfisqueerd. Deze hoeven werden door Cornelis die handelde in opdracht van de priorin verpacht.¹¹² In 1698 leende Cornelis een groot bedrag, f 1.400, uit aan de 'geestelijke dochter' Liesbeth van de Kieboom. Een zakenman bleef hij echter wel, want toen zij de rente niet kon betalen, nam hij de huuropbrengst van haar landerijen over.¹¹³

Dit alles stond echter geheel in de schaduw van de stichting van een kapucijnenklooster door Johan en Ida.¹¹⁴ Het echtpaar was er zich van bewust dat zij kinderloos

zouden sterven, zodat zij een deel van hun aanzienlijke vermogen voor een vrome zaak konden bestemmen. Hun keus viel op Meersel, dat even over de grens lag en vanuit Breda goed te bereiken was. De kapucijnen waren goed in zielzorg en Johan's broer, Jakob, was bij de kapucijnen ingetreden, alwaar hij het in 1686 gebracht had tot gardiaan en novicemeester in Leuven. De Staten-Generaal mochten dan in Meersel niets te zeggen hebben, er waren andere autoriteiten die met geduld, en soms ook kleine attenties moesten worden overreed om mede te werken. Voor Meersel was dat op de eerste plaats de gravin van Hoogstraten, die Johan al uit anderen hoofde kende, en verder de bisschop van Antwerpen, koning Karel II van Spanje als hertog van Brabant en de leiding van de orde.

Volgens Hildebrand, die zich baseerde op het kloosterarchief, was het aanvankelijk de bedoeling om even over de grens een hermitage, een kluis, te stichten, maar door de grote toeloop van mensen werd besloten er een klooster van te maken. Johan bereidde de koop van het eerste stuk grond voor door aan de secretaris van gravin Maria Gabriela, Jan Antoon van den Broek, enkele geschenken te doen, waarna hij de gravin, die in Antwerpen woonde, mocht bezoeken. De secretaris liet haar weten dat de gevraagde grond van weinig waarde was. Op 15 juni 1686 gaf de gravin toestemming voor de stichting, een paar maanden later kwam de goedkeuring af van de koning in het verre Madrid, en nog voor het einde van het jaar gaf ook de bisschop van Antwerpen zijn fiat. In september 1687 keurde het provinciaal kapittel van de kapucijnen het plan goed, maar dat lijkt eerder een formaliteit, want in mei van dat jaar waren vier kapucijnen al met de bouw begonnen. Op 25 juni 1687 legde Petronella van Bernagie, weduwe van apotheker Johan Wils, de eerste steen. Eind oktober werd de eerste mis opgedragen. Waarschijnlijk was er toen nog geen kerk, want pas in 1690 kwam de bisschop het kerkgebouw inwijden, waarbij Johan en zijn broer pater Franciscus present waren. Johan schonk het hoogaltaar dat in 1696 werd geplaatst. Ondertussen breidde Johan het grondbezit van het klooster steeds verder uit. Bij zijn dood konden de paters over ongeveer 13 hectare landbouwgrond beschikken. In 1690 werd vanaf de huidige rijksgrens een noord-zuid verlopende straat aangelegd die langs het klooster liep in de richting van de oude Meerselse watermolens. Aangezien de bezoekers van het klooster voor een groot deel uit de Baronie en nog verder weg kwamen, hadden ze na een voettocht van vele uren wel behoefte aan eten en drinken. Een verbod van het bestuur van de vrijheid Hoogstraten om nabij het klooster herbergen te bouwen, mocht dan ook niet baten; in 1723 stonden er reeds drie etablissementen die de namen droegen van De Zwaan, De Nachtegaal en Het Hert. Later in de achttiende eeuw werd hier ook een Franse school gevestigd. Zo ontstond er ten oosten van het middeleeuwse dorp Meersel een nieuwe nederzetting, (de) Dreef genaamd.

Pal ten noorden van het klooster liet Johan een huis bouwen, waar Ida zich na zijn dood zou kunnen terugtrekken. Af en toe bezocht hij het klooster, maar hij kon de koophandel niet vaarwel zeggen en bleef dus in Breda wonen.¹¹⁵ Johan schonk ook eens stuk grond voor een kwezelhuis, waar geestelijke dochters in konden wonen op een wijze die leek op die van de begijnen. Het huis zelf werd in 1709 gebouwd voor rekening van de Bredanaars Cornelia Schrauwen en Johanna van Kessel. Bij zijn dood schonk Johan volgens Hildebrand voor *f* 2.500 aan miswijn aan de pa-

5. Grafzerk van Ida van Rucphen en Johan de Wyse in de kapucijnenkerk van Meersel-Dreef.

ters. In Johan's testament is die miswijn overigens niet te vinden, maar wel een bedrag van *f* 2.500 contant als legaat aan mr. Johan Cheeuws, de man van Elia Theresia, een dochter van broer Cornelis. Vermoedelijk heeft Johan mondeling aan zijn behuwd neef te kennen gegeven dat dit geld voor de paters bestemd was. Ida schonk de paters door haar gemaakte liturgische gewaden en voorzag hen van bier en wijn.¹¹⁶ Na hun dood lazen de paters jaarlijks een mis voor het echtpaar. Groot was het klooster niet: in 1725 telde het 18 religieuzen, in 1773 bij de opheffing waren dat er 28.

Hoewel Johan en Ida het voortouw namen, droegen ook andere familieleden en Bredanaars die geen familie waren, maar wel met dit werk sympathiseerden, hun steentje bij. Op de eerste plaats was dat Petronella (of Perina) van Bernagie die door Hildebrand als de 'geestelijke moeder' van het klooster wordt betiteld. De *f* 5.000 die haar in 1679 overleden man haar had nagelaten schonk zij aan het klooster. Zij kocht voor de paters een beemd en schonk hen een zilveren monstrans met ketting, die *f* 600 kostte en uit Antwerpen kwam.¹¹⁷ Evenals de gravin van Hoogstraten had zij verlof om in het afgesloten gedeelte van het convent te komen. In Johan's testament uit 1714 wordt een uitzonderlijk groot legaat gedaan van *f* 2.000 aan zijn

dienstbode Dymphna (ook wel Dingena) de Grauw, maar daaraan worden verder geen voorwaarden verbonden. Dankzij Hildebrand komen we echter de juiste context te weten. Dingena is kort na 1714 door Johan in het kwezelhuis geplaatst en wordt door Hildebrand de 'geestelijke moeder' van het convent genoemd. Niet helemaal duidelijk is wat zich achter deze titel verbergt, maar wellicht leidde Dingena, met haar lange ervaring in het drijven van de huishouding van een weduwnaar, de huishouding van de paters. De *f* 2.000 die zij in 1727 van de executeurs van het testament mocht ontvangen zullen wel naar het klooster zijn gegaan. De *f* 500 die Johan aan zijn knecht, Peter Adriaanssen, legateerde is wellicht ook ten goede gekomen aan de kapucijnen.

Cornelis en Maria van Rucphen schonken geregeld uit eigen voorraad zout en zeep. Toen hun zoon als pater Josephus geprofest werd, schonken zijn ouders 100 patacons (*f* 240) voor de bibliotheek en bij zijn eerste mis alles wat nodig was voor het altaar en de refter, onder meer scharlaken kazuifels en antependiën (doek die voor het altaar gehangen werd). Later volgde nog een klein uurwerk.

Jakob (kloosternaam pater Franciscus I) was de eerste mannelijke De Wyse die bij deze orde intrad, maar zijn voorbeeld werd door een neef, een achterneef en een achter-achterneef van Johan gevolgd. De stichting van Johan legde de basis voor een langdurige en nauwe band met de kapucijnenorde, want de laatste kapucijn uit de familie De Wyse, Cornelis van de Goorbergh, wiens moeder een De Wyse was en die de kloosternaam Franciscus III van Breda droeg, werd in 1797 door de Franse revolutionairen uit het klooster in Meersel-Dreef verdreven en stierf in 1820 in Princenhage.¹¹⁸

Bij zijn ijver om het klooster van de nodige materiële middelen te voorzien, ging Johan soms heel ver. In 1686 had een zekere Van Eynatten in zijn testament *f* 8.000 gelegateerd aan het in oprichting zijnde klooster. Toen na de dood van Van Eynatten diens zuster Anna niet erg gewillig was om dit legaat uit te keren, dwong Johan haar om rechten op inkomsten uit de heerlijkheid Oud-Vossemeer en de tienden van St. Annaland aan het klooster over te dragen. Anna had echter machtige beschermers waaronder de bisschop van Gent en het kwam tot processen voor de Brusselse Raad van Brabant, het Hof van Holland en de Hoge Raad van Holland en Zeeland. Veel profijt had Johan nu van de ervaring opgedaan tijdens de langlopende procedure tegen zijn stiefmoeder. De dag dat Johan voor de vierde en laatste maal zijn testament opmaakt, trof hij een schikking over deze al jarenlang slepende kwestie. De erven van Van Eynatten beloven binnen drie maanden *f* 8.000 Brabants courant geld over te dragen aan de kapucijnen in Meersel, terwijl Johan belooft ervoor te zorgen dat de kapucijnen met deze regeling zullen instemmen. In de akte wordt Johan aangeduid als 'syndicus of geestelijke vader' van het klooster.¹¹⁹

Johans laatste testament

In 1713 moet Johan tot de slotsom zijn gekomen dat hij niet lang meer te leven had, want hij verkreeg toen eerst een octrooi van de Raad van Brabant in Den Haag om bij testament over zijn leengoederen te mogen beschikken, waarna hij op 2 juni 1714 's avonds om 8 uur de gereformeerde notaris Cornelis van Eyll bij hem aan

huis liet komen.¹²⁰ We zagen reeds dat de grote legaten aan zijn vaste dienstbode en huisknecht bedoeld waren voor zijn klooster. Al het andere personeel, dat bij hem inwoonde en in de kost was kreeg als legaat de waarde van een jaarsalaris. Na enkele legaten aan familieleden die niet zouden erven, verdeelt hij de voornaamste vaste goederen onder zijn erfgenamen aangezien, zo laat hij opschrijven, onverdeelde goederen soms aanleiding geven tot twisten, iets wat hij mogelijk denkend aan de problemen met zijn stiefmoeder en halfbroers en -zusters wil voorkomen. Er is wel rekening gehouden met enige oppositie van de zijde van de kinderen van Cornelis, want als dit gebeurt, dan krijgt deze partij niets. De erfgenamen waren de kinderen en kleinkinderen van zijn overleden broer Cornelis en van zijn zuster Catharina. Aan zijn neef mr. Gerard Ignatius van Dun, advocaat, en mocht deze overleden zijn aan zijn behuwd neef mr. Johan Cheeuws laat hij *de grote schilderije verbeeldende de trouw van Joseph en Maria* na om die te gebruiken zoals de testateur dat gewild heeft of nog zal zeggen. Is dit schilderij van ene Jordaans ook naar het klooster gegaan? Zowel in Breda als in Antwerpen leefden schilders van die naam en uit het testament wordt niet duidelijk welke Jordaans wij hier voor ons hebben. Evenmin weten wij waar dit schilderij gebleven is, dat de trouw tussen man en vrouw uitbeeldt. Mogen wij veronderstellen dat hier verwezen wordt naar de trouw tussen de echtelieden Johan en Ida? Volgens een aantekening in de kantlijn van het stuk is het op 17 december 1726 overgedragen aan de legatarissen. De kinderen van Cornelis en Catharina krijgen ieder de helft van de bibliotheek en de schilderijen behalve het stuk getiteld *De Bloemekens* van een zekere Fredendael en de St. Franciscus die aan hem is vermaakt door Jan Francois le Fuzelier. Deze twee stukjes vermaakt hij aan Jacomo Declotte te Antwerpen.¹²¹ Tot executeurs benoemt hij twee neven en een behuwd neef, namelijk mr. Gerard Ignatius van Dun, Johan Francois de Wyse en mr. Johan Cheeuws.

Aangezien Johan kinderloos stierf, moest er aangifte gedaan worden bij de ontvanger van de successierechten, maar dit recht (een tarief van 5%), werd niet geheven van goederen die gelegen waren binnen de stad Breda, terwijl bovendien de goederen die Johan bij testament in tocht [een soort vruchtgebruik] aan zijn neef Dionysius had gegeven, maar voor de helft werden aangeslagen. De waarde van de door de fiscus aangeslagen goederen was f 34.048,75. Dat is minder dan verwacht, maar niet alle goederen waren belast, een onbekend deel werd tegen half tarief aangeslagen en Johan had tijdens zijn leven al een onbekend, maar naar we mogen aannemen, aanzienlijk deel van zijn bezit geïnvesteerd in zijn klooster even over de grens. Blijkens de in mei 1726 opgemaakte boedelinventaris lagen de hoeven, huizen, landerijen en daarop gevestigde renten, verspreid over vrijwel de gehele Baronie, in Teteringen, Terheyden, Oosterhout, Ginneken, Princenhage, Rijsbergen, Etten en Zundert.¹²² Na Johan's dood verkochten zijn erfgenamen al in 1726 de zeepziederij, de oliemolen en een deel van het onroerend goedbezit. De oliemolen werd het eigendom van Gerard Johan Noordberg, de ziederij ging over in handen van dr. Paul Snellen, beide leden van de Bredase politieke elite. Zo kwam er een einde aan de firma gebroeders De Wyse. Na de dood van Jean Francois de Wyse, een van Cornelis' zoons in 1735, komen we in de familie De Wyse geen grote kooplieden meer tegen, wel een enkele huisbrouwer en verder advocaten, priesters en religieuzen.

De gebroeders Johan en Cornelis de Wyse erfden van hun vader een handelshuis, waarvan een zeepziederij de kern vormde. Zeep was nauw verbonden met het wassen en reinigen van wol en stoffen, zodat de stap naar de handel in allerlei soorten textiel niet groot was. De firmanten importeerden wol en stuurden deze vermoedelijk door naar Tilburg, dat toen met Geldrop op afstand al het wolcentrum van Staats-Brabant was. Ze kochten ruw lijnwaad in en lieten dat bleken, waarna het witte linnen werd verkocht. Mogelijk prezen zij deze waar aan als 'Hollands' linnen, want deze naam vormde een waarborg voor de beste kwaliteit, aangezien ook toen al gold: hoe witter, hoe beter. Toen deze tak van het huis expandeerde, werden twee blekerijen in de stad aangekocht.

Een tweede veld waarop het huis zich al vroeg begaf was de Luikse handel die vanaf de late zestiende eeuw voor Breda belangrijk was geworden. Aan deze langeafstandshandel was zeker goed te verdienen, maar zij was wel riskanter. De route over land was lang en voerde door een gebied waar roversbenden en troepen soldaten hun gang konden gaan. Zolang Johan en Cornelis leefden, werd er in dit gebied oorlog gevoerd, was de vrede juist gesloten of werd een nieuwe oorlog voorbereid. Het prinsbisdom Luik had geen eigen staand leger, zodat de oorlogvoerende partijen hier hun gang konden gaan en dat betekende overvallen, inbeslagname en vernieling van goederen. Breda had het voordeel dat tot ca. 1740 goedkope brandstof in de vorm van turf binnen handbereik was. Vanzelfsprekend waren de gebroeders dus betrokken bij de winning van turf bij Rijsbergen en Zundert.

Als echte kooplieden deden zij mee met alles waar naar hun inschatting wat aan te verdienen viel. Zo werd er geparticipeerd in een consortium dat het graafschap Hoogstraten exploiteerde en was Johan volgaarne bereid om de leiding van de bouw van het paleis op zich te nemen toen de prins of diens vertrouweling, gouverneur Weibnom, daar om vroeg. De strategie waarvoor zij, evenals veel andere kooplieden, kozen was het risico te spreiden, niet op een paard te wedden, want dat kon verongelukken en wat dan?

De gebroeders trokken zich van politieke of zakelijke grenzen weinig aan. Zij deden zaken over grenzen heen en de dood was ook zo'n grens die Johan en zijn vrouw Ida overschreden. Cornelis liet enkele kinderen na, die recht hadden op hun ouderlijk erfdeel, maar bij Johan en Ida was dat niet het geval. Toen voor hen vaststond dat zij geen kinderen zouden achterlaten, besloten zij een klooster te stichten en investeerden daarmee in het eeuwig leven. Leerde de kerk waartoe zij behoorden immers niet dat *piae causae*, goede werken, de kans op het eeuwig geluk na de dood zouden vergroten? Lieden met een kleine beurs konden aalmoezen geven, wie wat meer had kon legaten schenken aan goede doelen, de katholiek die het breed had kon een klooster stichten. De orde waarop hun keus viel, maakte deel uit van de beweging die wij nu katholieke reformatie noemen en die onze ouders en grootouders als Contrareformatie plachten aan te duiden. Een broer van Johan had zich daarbij al aangesloten en toen Johan de orde zo begunstigd had door de stichting van een nieuwe vestiging mogelijk te maken, werd de band tussen de familie De Wyse en de kapucijnen zeer nauw. Wat Johan diende zeker ook zijn familie: een De Wyse had

6. Voorgevel van het door Ida van Rucphen en Johan de Wyse gestichte kapucijnenklooster in Meersel-Dreef.

voortaan gemakkelijker toegang tot de orde van de kapucijnen. Pas bijna honderd jaar na Johan's dood overleed de laatste kapucijn die van moederskant de naam De Wyse droeg. Dat neemt niet weg dat persoonlijke opvattingen van Johan en Ida mee moeten hebben gespeeld, want zij hadden ook hun neven en nichten tot erfgenamen kunnen benoemen. De meeste Bredase armenzorginstellingen, waaronder de beide weeshuizen, werden echter gecontroleerd door het gereformeerde stadsbestuur, zodat deze niet voor een royaal legaat in aanmerking kwamen.

Cruciaal voor het succes van het bedrijf was de nauwe samenwerking tussen de zoons en dochters uit het eerste huwelijk van Gerrit de Wyse. Johan en Cornelis dreven de zaak en stuwden deze verder op, de derde zoon trad in en een van de twee dochters werd geestelijke dochter. Kooplieden konden rekenen, schatten en wikken, maar de biologische factor hadden zij amper in de hand. Een jonge, veelbelovende man kon plotseling sterven, maar hier stond vrouwe Fortuna aan hun zijde: Cornelis werd 64 jaar, Johan bijna 90, zodat de twee broers meer dan dertig jaar konden samenwerken. Allebei hadden ze een neus voor zaken en voor politieke verhoudingen. Johan slaagde erin om een persoonlijke relatie te leggen met de baron van Breda, prins Willem III, die het tot koning-stadhouder brengen zou, en met diens gunsteling en vriend, Willem Bentinck. Zijn schoonvader Dionys van Rucphen vormde wellicht een eerste toegang. Tegen zulke relaties konden de ge-

broeders Damisse niet op en zij moesten dulden dat niet ver van het stadhuis de jezuïeten het pausdom overeind hielden.

Het lijkt erop dat Johan zelf tevreden was op wat hij tot stand heeft gebracht. Bij zijn rekest aan de Domeinraad om een zoutkeet te mogen oprichten laat hij met ingehouden trots aan de raden weten dat hij 28 jaar lang zich heeft opgehouden in Frankrijk, Engeland, Pruisen en Amsterdam *om met de uijterste menage nae de voors. stadt te doen overbrengen de beste coopwaeren* De stad heeft ervan geprofiteerd, zo valt in 1686 tussen de regels door te lezen, maar de magistraat wist daar niets anders tegenover te stellen dan ondank en afgunst.¹²³

Materiële voorspoed viel Johan en Cornelis dus ten deel. Zij speelden echter een spel met goede troeven, maar zonder aas of joker. Als katholiek, en dan niet gematigd, maar door en door, was de weg die kooplieden insloegen, wanneer ze het eenmaal gemaakt hadden, die naar de wereld van bestuur en rechtspraak, voor hen afgesneden. De politieke realiteit van na 1648 luidde immers dat alle overheidsfuncties waren voorbehouden aan gereformeerden. Soms konden lutheranen of andere 'dissenters' toch tot de wereld van het stadhuis doordringen, wellicht hebben enkele lieden die stiekem katholiek waren in de schepenbank gezeten, maar voor de familie De Wyse die zijn nek zo ver uit had gestoken dat iedereen ervan wist, was dat uitgesloten. De favoriete weg, die zij anders gekozen zouden hebben, was voor hen onbegaanbaar. Zij kozen voor een andere weg die zichzelf en hun nakomelingen een plaats onder de zon zou geven en die een nauwe band schiep met een religieuze orde waar –een bijkomend voordeel– zoons die niet voor de handel geschikt waren altijd terecht konden. Op deze wijze lieten zij bovendien aan hun geloofsgenoten zien dat er voor geslaagde kooplieden meer wegen waren die naar het einddoel leidden: geacht te zijn tijdens hun leven en na hun dood nog lang herdacht..

In het verleden is vaak beweerd dat de katholieke elite na 1648, of soms al eerder, wegtrok, toen voor hen vaststond dat hun stad of dorp tot de Republiek zou blijven behoren. De familie De Wyse deed dat niet, zij bleef, intensiverde haar zaken en had succes. Dat alles gebeurde in een tijd waarin het Breda niet echt voor de wind ging. De tweede helft van de zeventiende eeuw was voor de stad een periode van opgang en neergang, maar ook van veel wisselvalligheid. De oorlogen vormden een factor die het risico voor kooplieden sterk vergrootte, de stad kon weer belegerd worden en de ervaring van 1625 had geleerd wat voor een catastrofe dat was. Johan en Cornelis wisten tussen deze klippen door te zeilen.

Hun beleggingsgedrag wordt gekenmerkt door een uitgesproken voorkeur voor landbouwgrond buiten de stad. Vooral Johan spande zich in om hoeves te kopen of anders, zoals dat al eeuwen in de Kempen gebeurde, deze te op te bouwen door her en der stukjes land aan te kopen en ze in een bedrijf onder te brengen. Na 1660 daalde in Staats-Brabant en in heel West Europa echter het rendement op landbouwgrond. De pachten daalden en in de jaren 1713–1740 gingen zeer veel boerenbedrijfjes bankroet, zodat toen ook de trekkers van renten op de grond het nakijken hadden. De inkomsten uit het vermogen namen voor de familie De Wyse na 1713 dus sterk af.

De cruciale vraag die overblijft is of de gebroeders De Wyse een uitzondering op de regel vormen. Waren zij zo geniaal of woonden er in Breda meer kooplieden-

families die in deze periode goed verdienden, en zo die er waren, wat deden zij dan met hun geld? Ik betwijfel of we deze familie als representatief voor de Bredase elite mogen beschouwen. Alleen deze katholieke familie begunstigde de katholieke kerk zo sterk en was zo sterk geïnvolveerd in de beweging van de katholieke reformatie. Ook de nazaten van Cornelis waren in deze kerk uitermate actief.¹²⁴ Wellicht stonden zij met hun voorkeur voor beleggingen in de agrarische sector en hun afkeer van ‘overheidspapier’ ook enigszins terzijde, want obligaties en losrenten waren onder de welgestelde burgerij reeds in de zeventiende eeuw een gewild beleggingsobject.

AANTEKENINGEN

1. Ik dank drs. Otto van der Meij, als onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, voor zijn commentaar en adviezen.
2. Stadsarchief Breda (hierna: SAB), Collectie Doop-, Trouw- en Begraafboeken Meerle, inv.nr. 4, fol. 191v. Bedoeld wordt de kerk van Meerle, omdat het klooster in Meersel-Dreef in die parochie lag. In de rekeningen van de Grote Kerk van Breda wordt als overlijdensdatum opgegeven de 26ste december 1725. Zie: SAB, Archief Grote Kerk (afd. III-8), inv.nr. 148, fol. 78v.
3. SAB, Index op de rekeningen van de Grote Kerk, 1725, fol. 78v.
4. A.C.M. Kappelhof, ‘Johan de Wyse (1636-1725)’, in: P. Timmermans e.a. (red.), *Brabantse biografieën* 5 (’s-Hertogenbosch, 1999), 147-151.
5. P.W. Klein, *De Trippen in de 17^e eeuw* (Assen, 1965). Zie ook: Raymond Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarde en Nederlanders 1496-1555* (Brussel/Nijmegen, 1996), hoofdstuk I, De Spaanse kooplieden in de Nederlanden, 7-164. Maarten Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Nijmegen, 2002), 137-144.
6. Clé Lesger, ‘De mythe van de Hollandse wereldstapelmarkt in de zeventiende eeuw’, in: *NEHA-Jaarboek*, 62 (1999), 6-25.
7. Oscar Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum, 2000).
8. Illustratief is het geval van Hans Thijs: Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 186-209.
9. Een tamelijk vroeg voorbeeld van zo’n studie is: C. Schmidt, *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950, een sociologische benadering* (Amsterdam, 1986).
10. F.G.G. Govers, *Het geslacht en de firma F. van Lanschot 1737-1901* (Tilburg, 1972).
11. L.A.C.A.M. van Rijckevorsel, ‘Drie Bosschenaren in Napoleons garde d’honneur: Bernard van Rijckevorsel, August van Lanschot, Pieter Vermeulen’, in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie*, 39 (1985), 219-248.
12. A.C.M. Kappelhof, ‘Protocolen als bron voor de bedrijfsgeschiedenis in de vroeg-moderne tijd (1500-1800)’, in: *Erfgoed van Bedrijf en Techniek* 10 (2001), 82-89.
13. SAB, Schepenbank Breda, inv.nr. 487, d.d. 6 juni 1586 en 10 december 1586 en inv.nr. 814, d.d. 3 februari 1588.
14. SAB, Schepenbank Breda, inv.nr. 814, d.d. 3 februari 1588 en inv.nr. 492, d.d. 27 februari 1593. De koop werd op 28 juli 1588 gesloten voor notaris Adriaan van Bergen, maar de verkoopster, de weduwe en de kinderen van Adriaan Willem Anthonis sGrauwen weigerde de nieuwe eigenaar te vesten. Na een proces en interventie van het stadsbestuur kwam het pas in 1593 tot een vest.

15. SAB, Oud Stadsarchief, inv.nr. 10, resolutie stadsbestuur.
16. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 505, d.d. 31 januari 1606 (aankoop voor f 2.200 van een huis aan de Markt in Geertruidenberg).
17. SAB, Archief Schepenbank Breda inv.nr. 532, d.d. 10 februari 1642 (Gerard Huybrechtszoon) en inv.nr. 535, d.d. 12 december 1651 (Gerrit de Wyse koopman te Breda treedt dan op mede namens Sebald de Wilde, koopman in Amsterdam en echtgenoot van Gerrit's zuster Geertrui). Deze Gerrit was een andere dan de gelijknamige vader van de hier behandelde Johan en Cornelis.
18. SAB, Archief Weeskamer Breda, inv.nr. 729; Oud Notarieel Archief, inv.nr. 38, d.d. 25 februari 1627.
19. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 129, d.d. 9 mei 1654.
20. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafboeken, inv.nr. 4.
21. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 223, d.d. 21 januari en 9 april 1667; Gabrielle Dorren, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2001) 158-162 (over de kloppen in Haarlem).
22. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 530, d.d. 27 januari 1637; SAB, Archief Grote Kerk, inv.nr. 40, kerkrekening fol. 16v: melding van een anoniem kind van Gerrit dat op 22 november 1638 wordt begraven in de Grote Kerk (de vader woont in het huis 's-Hertogenbosch).
23. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 492, d.d. 3 januari 1591.
24. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 134, d.d. 4 april 1657.
25. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 534, d.d. 1 september 1648; Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 7940, fol. 46v, d.d. 28 juni 1646.
26. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 531, d.d. 7 juli 1638.
27. J.L.M. de Lepper, 'De Bredase katholieken tussen 1637 en 1666', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 19 (1966), 32-68.
28. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters, inv.nr. 6: dopen van Frans Gerard en Peter; Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 536, d.d. 11 maart 1659.
29. Het belangrijkste deel van het Bredase gewoonterecht is in 1547 en 1570 op schrift gesteld. Zie: Thomas Ernst van Goor, *Beschryving der Stadt en Lande van Breda* (Den Haag, 1744), 307-335.
30. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 536, d.d. 11 maart 1659.
31. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters, inv.nr. 4.
32. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 130, d.d. 11 juli 1656.
33. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 826, d.d. 18 juli 1656.
34. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 130, d.d. 11 juli 1656.
35. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 130, d.d. 1 juni 1657.
36. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 827, d.d. 14 februari 1658; "synde een jongman van goeden comportemente, handel ende conversatie ende staende alhier tot goeden naeme ende fame, oock dat den selven Joannes de Wyse hem van jongs aen by den voors. vader, woonende in hen deponenten gebuerten binnen dese stadt, nerstichlyck in de negotie ende coophandel geoeffent heeft, wyders dat hen deponenten wel bekent is dat gemelte Joannis de Wyse oock eenigen tyt tot Amsterdam in Hollandt, ende oock eenigen tyt in Vranckryck omme sich vorder in de negotie te exerceren geweest is, sulcx dat sy deponenten oordeelen den selven Joannes de Wyse om syn eygen affaires ende coophandel alomme te doen ende by der handt te nemen alnu genouchsaem bequaem te syn".
37. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 142, d.d. 6 september 1659.
38. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 134, d.d. 17 januari 1662.
39. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 142, d.d. 23 juli 1663.
40. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 538, 10 maart 1664.
41. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 224, d.d. 10 maart 1668; Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 540, d.d. 26 maart 1670; Oud Notarieel Archief, inv.nr. 294, d.d. 26 oktober 1677 en inv.nr. 294, d.d. 2 februari 1678.
42. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters, inv.nr. 101 (huwelijk voor de schepenbank van Breda, het laatste gebod d.d. 24 mei 1671) en idem (huwelijk Cornelis de Wyse met Maria van Rucphen, trouw d.d. december 1664; het dagnummer is in het register niet ingevuld); beide broers trouwden voor de schepenbank.
43. Wim A.J. Munier, 'De toepassing van het Echtegtement in de stad Breda en de neerslag daarvan in de trouwregisters (1650-1666)', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 52 (1999), 114-142.
44. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 275, d.d. 14 april 1672. Koning Lodewijk XIV van Frankrijk had

op 6 april 1672 de Republiek de oorlog verklaard, maar op 14 april voorzagen nog maar heel weinigen dat de situatie kritiek zou worden.

45. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters, inv.nr. 7 (doop Maria Anna op 1 mei 1672), inv.nr. 14 (doop Gerard Jozef op 6 juni 1672), inv.nr. 8 (doop Cornelis Gooswinus op 12 juli 1676) en inv.nr. 8 (doop Anthonius Franciscus op 25 december 1681); volgens de rekeningen van de Grote Kerk werden kinderen van het echtpaar begraven op: 4 en 8 december 1673, 9 en 12 augustus 1676 en 5 februari 1682.
46. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 292, d.d. 4 september 1696.
47. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters Meerle, inv.nr. 4, fol. 155v.
48. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters Breda, inv.nr. 4, d.d. 6 september 1640.
49. SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters, inv.nr. 7 (doop Maria 30 augustus 1665), inv.nr. 7 (doop Cornelis A. op 29 april 1669), inv.nr. 7 (doop Maria A.J. in mei 1672), inv.nr. 8 (doop Jan F. op 29 november 1675), inv.nr. 8 (doop Aleid oftewel Elia Theresia op 5 oktober 1678) en inv.nr. 8 (doop Petronella Maria d.d. 20 juni 1681); SAB, Index rekeningen van de Grote Kerk, begraving van naamloze kinderen op: 18 en 21 december 1665, 5 en 8 augustus 1671, 15 en 18 september 1671 en 27 en 29 januari 1685. De vermoedelijk oudste zoon Dionysius werd niet aangetroffen in de indices van deze registers. Wellicht is hij elders gedoopt of is het betreffende doopboek verloren gegaan of is zijn doop niet geregistreerd. In de periode 1648-1672 werd de katholieke eredienst herhaaldelijk gestoord door de stadhouder van de drossaard en zijn agenten, zodat de doopregistratie daar onder leed.
50. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 537, d.d. 20 april 1663.
51. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 275, d.d. 1 april 1671.
52. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 275, d.d. 25 januari 1672 en inv.nr. 529, d.d. 18 juni 1700. Het octrooi van Willem III als baron van Breda was afgegeven op 30 november 1684.
53. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 558, d.d. 5 februari 1703; Oud Notarieel Archief, inv.nr. 533, d.d. 17 maart 1704. In de DTB-registers en de daarop gemaakte digitale toegang is het overlijden van Cornelis niet terug te vinden. De rekeningen van de Grote Kerk zijn voor het jaar 1704 niet bewaard gebleven, die van de Kleine of Markendaalse Kerk zijn zonder resultaat doorzocht.
54. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 565, d.d. 21 juni 1709; Oud Notarieel Archief, inv.nr. 455, d.d. 21 juni 1709.
55. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 527, d.d. 1 juli 1631.
56. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 532, d.d. 4 oktober 1640 (kapucijnenklooster), en inv.nr. 531, d.d. 9 maart 1638, 27 mei 1638, 13 augustus 1638 en 19 oktober 1638 (andere bezittingen). Zie ook: *Geschiedenis van Breda II* (Schiedam, 1977), 270.
57. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 525, d.d. 7 juni 1627, inv.nr. 527, d.d. 25 september 1630 en inv.nr. 528, d.d. 18 november 1633; Maassen besteedt aan deze financiering in zijn artikel over de bank van lening geen aandacht: H.A.J. Maassen, 'De bank van lening te Breda tot 1815', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 43 (1990), 112-134.
58. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 824, d.d. 5 oktober 1626.
59. Rijksarchief in Noord-Brabant, Archief Raad van Brabant, inv.nr. 788-2665.
60. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 24, d.d. 17 juli 1614, fol. 53v; inv.nr. 363, d.d. 2 juni 1714; Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 590, d.d. 12 december 1739.
61. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nrs. 9068-9071, rekeningen heergewaden 1664-1666; inv.nr. 8446, rekening domeinen van Breda jaar 1665.
62. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, Ambtboek, door dhr. Kortlang gemaakte inventaris op dit register, raadpleegbaar op het Nationaal Archief.
63. K.A.H.W. Leenders, *Verduwen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verduwen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Brussel, 1989), 70-73.
64. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 534, d.d. 28 december 1649.
65. [Placidus, pater], *De familie De Wijse en de Kapucijnen* (z. pl., z.j.), aanwezig in de bibliotheek van het GAB onder nr. 7 C 216. Zijn bewering dat Petronella stierf in 1728 is echter onjuist, aangezien zij al op 5 februari 1703 overleden blijkt te zijn; SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 558, d.d. 5 februari 1703.
66. Rijksarchief in Noord-Brabant, Archief Raad van Brabant, inv.nr. 788-2646, civiele procedure tussen Johan de Wyse en Hendrik Damisse, schepen van Breda.
67. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 189, d.d. 25 september 1671.

68. N. Japikse, ed. *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland* dln I-III, R.G.P. Kleine Serie nrs. 23-28 (Den Haag, 1927-1937). Ik heb deze correspondentie bij een eerder onderzoek met behulp van de index geheel doorgenomen.
69. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv. nrs. 44, notulen, d.d. 16 november en 7 december 1685 (molen) en 17 september 1685 en inv.nr. 45, d.d. 1 augustus 1686 (grond onder Zundert); vriendelijke mededeling per e-mail van Karel Leenders te Den Haag, 22 juli 1997.
70. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 475, d.d. 5 februari 1693.
71. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 297, d.d. 31 oktober 1692.
72. Rijksarchief in Noord-Brabant, Archief Raad van Brabant, inv.nr. 788-2646.
73. Over de handel en wandel van de illustere heren Damisse zal binnenkort worden gepubliceerd door drs. Otto van der Meij.
74. SAB, Oud Stadsarchief Breda, inv.nr. 983 (bijlagen bij de stadsrekening over 1700/01, ontvangsten, nr. 3, rekening wegens de accijns op olie en traan boekjaren 1700/1701 en 1702/1703).
75. S.C. Regtdoorzee Greup Roldanus, *Geschiedenis der Haarlemmer bleekerijen* (Den Haag, 1936), 173-174.
76. Arthur Raistrick, *Industrial Archaeology* (Frogmore, St. Albans, 1973), 109; R.A. Buchanan, *Industrial archaeology in Britain* (Harmondsworth, 1972/1974), 150-151; Regtdoorzee, *Haarlemmer bleekerijen*, 173-182; Neil Cossons, ed., *Rees's Manufacturing Industry (1819-1820). A selection from The Cyclopaedia; or Universal Dictionary of Arts, Sciences and Literature* (David & Charles Reprints, 5 delen, 1972) deel V, 13-20; Wilson, Charles en Jane de Iongh, *Geschiedenis van Unilever. Een beeld van economische groei en maatschappelijke verandering* (2 delen; Den Haag, 1954) deel I, 18-20.
77. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 206, d.d. 1 september 1665, inv.nr.225, d.d. 24 mei 1670, inv.nr. 183, d.d. 9 oktober 1670, inv.nr. 266, d.d. 2 juni 1671, inv.nr. 226, d.d. 7 februari 1673 en 24 oktober 1673 en inv.nr. 313, d.d. 26 februari 1692.
78. traan: SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 280, d.d. 28 juni 1677, inv.nr. 314, 11 en 20 januari 1693; olie: Oud Notarieel Archief, inv.nr. 314, 8 en 9 januari 1694 en inv.nr. 475, 30 december 1694; en koolzaad: Oud Notarieel Archief, inv.nr. 208, d.d. 1 oktober 1672.
79. A.C.M. Kappelhof, 'Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt', in: Karel Davids, Marjolein 't Hart, Henk Kleijer en Jan Lucassen red., *De Republiek tussen zee en vasteland* (Leuven-Apeldoorn, 1995), 199-201.
80. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 225, d.d. 24 mei 1670, inv.nr. 227, d.d. 27 augustus 1674, inv.nr. 475, d.d. 30 december 1694, inv.nr. 534, d.d. 19 juni 1705, inv.nr. 360, d.d. 30 januari 1711 en inv.nr. 362, d.d. 11 januari 1713. De twee laatste akten betreffen Dionysius de Wyse, de oudste zoon van Cornelis die zijn vader in de zaak opvolgde.
81. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 556, d.d. 7 april 1698.
82. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 313, d.d. 5 maart en 12 april 1692 en inv.nr. 222, d.d. 22 tot en 24 januari 1692 (blekerij Ginnekenseinde); Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 548, d.d. 12 april 1692.
83. SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 551, 26 juni 1696.
84. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 533, d.d. 14 april 1704 en inv.nr. 466, d.d. 29 november 1720.
85. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 7940, fol. 81-87. Het octrooi dateert van 15 mei 1686.
86. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 275, d.d. 3 november 1671 en 19 januari 1672, inv.nr. 277, d.d. 3 januari 1679 en inv.nr. 312, d.d. 5 december 1689.
87. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 314, d.d. 1 juni 1695 (aankoop) en 4 april 1698 (vaartgeld).
88. *Geschiedenis van Breda* II (Schiedam, 1977), 250-251 en 122-123. Brekelmans betitelt Johan de Wyse op pagina 123 overigens ten onrechte als "een timmerman".
89. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 46, notulen, d.d. 15 januari, 16 januari, 17 maart en 11 december 1687, inv.nr. 49, d.d. 30 januari, 23 juni, 5 juli, 10 juli en 31 juli 1690, inv.nr. 53, d.d. 19 augustus en 6 oktober 1693, inv.nr. 54, d.d. 5 mei 1695 en inv.nr. 56, d.d. 3 december 1697; inv.nr. 186, secrete notulen 1683-1703, zijn eveneens doorzocht, maar bevatten geen enkel gegeven over deze zaak; zo ook inv.nr. 7950, bundel over het kasteel van Breda.
90. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 611, d.d. 28 juni 1731.
91. SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 294, d.d. 17 januari 1678 en 2 maart 1679.
92. J. Lauwereys, 'De graven van Hoogstraten', in: *Jaarboek van Koninklijke Hoogstraten Oudheidkundige Kring*, 34 (1966), 91-211 met de taxatie van het bezit op p. 155; meer details over de katholieke gezindheid van Maria Gabriëla, die in 1709 in Antwerpen overleed, in dit artikel.

- ⁹³ Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 73, notulen Domeinraad, d.d. 11 december 1725. J.W.A. Gommers, *Beschrijving van Rijsbergen* ('s-Hertogenbosch, 1909), 108.
- ⁹⁴ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 349, d.d. 28 januari 1699. Opmerkelijk is ook dat de lening niet voor de schepenbank werd beoorkond, maar voor een notaris.
- ⁹⁵ SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 547, d.d. 19 juni 1690; Oud Notarieel Archief, inv.nr. 314, d.d. 8 maart 1694.
- ⁹⁶ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 142, d.d. 29 september 1662.
- ⁹⁷ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 223, d.d. 21 januari 1667 (twee akten achtereen) en 24 augustus 1667.
- ⁹⁸ SAB, Archief Schepenbank Rijsbergen, inv.nr. 752, d.d. 14 maart 1673, 13 en 20 ...er 1674, 3 januari 1676 en 1678, zonder dagtekening, fol. 251r. Deze akten werden verleden voor de secretaris van Breda.
- ⁹⁹ SAB, Oud Stadsarchief, inv.nr. Hingman 1788, kohier van de honderdste penning uit 1676; Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 540, d.d. 15 mei 1674; Oud Notarieel Archief, inv.nr. 208, d.d. 17 april 1674.
- ¹⁰⁰ SAB, Oud Notarieel Archief, inv. nr. 294, d.d. 29 juli 1679 en inv.nr. 358, d.d. 18 juli 1709. Astrid van der Zande, 'Een kleinschalig archeologisch onderzoek: slot Grimhuijsen te Ulvenhout', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 52 (1999), 168-174.
- ¹⁰¹ SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 546, d.d. 6 februari en 26 maart 1688.
- ¹⁰² SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 570, d.d. 6 maart 1713 (2 akten); Oud Notarieel Archief, inv.nr. 362, d.d. 22 februari 1713 (2 akten).
- ¹⁰³ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 363, d.d. 24 maart 1714.
- ¹⁰⁴ SAB, Oud Stadsarchief, inv.nr. Hingman 1788, kohier van de honderdste penning 1676 en volgende jaren; dit kohier is bijgehouden tot ca. 1740.
- ¹⁰⁵ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 277, d.d. 3 januari 1679, 5 december 1680 en 7 februari 1681, inv.nr. 282, d.d. 10 februari 1681 en inv.nr. 231, d.d. 23 juli 1682.
- ¹⁰⁶ SAB, Archief Schepenbank Breda, inv.nr. 540, d.d. 29 mei 1674; Oud Notarieel Archief, inv.nr. 139, d.d. 9 mei 1674 en inv.nr. 276, d.d. 4 november 1677. Over de hofdiensten of karweien: Chr. Buiks, 'Boerderijpacht in de Baronie van Breda, 15^e – 16^e eeuw', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 51 (1998), 146.
- ¹⁰⁷ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 315, d.d. 17 januari 1696 (Rithse Aart) en inv.nr. 529, d.d. 26 augustus 1700 (Einde Kooi).
- ¹⁰⁸ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 314, d.d. 20 augustus 1693.
- ¹⁰⁹ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 223, d.d. 21 januari 1667, inv.nr. 315, d.d. 9 september 1695 en inv.nr. 316, d.d. 19 november 1700. J.L.M. de Lepper, 'De Bredase schuilkerken', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 23 (1970), 16-20.
- ¹¹⁰ J.L.M. de Lepper, 'De Bredase schuilkerken', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 23 (1970), 14-34.
- ¹¹¹ J.L.M. de Lepper, 'De schuilkerk in bedrijf', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 24 (1971), 95-125.
- ¹¹² SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 232, d.d. 23 juni 1684, inv.nr. 214, d.d. 23 juni 1684 en inv.nr. 215, d.d. 1 mei 1685. Zie ook: *Geschiedenis van Breda* II, 175.
- ¹¹³ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 444, d.d. 19 september 1698 en inv.nr. 315, d.d. 23 december 1698.
- ¹¹⁴ Tenzij anders vermeld zijn de gegevens over de stichting van het klooster geput uit: P. Hildebrand, *De Kapucijnen in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik* (dl. V; Antwerpen, 1950), 167-200. (aanwezig op het SAB). In de protocollen van de Bredase schepenbank en de Bredase notarissen werden geen akten aangetroffen die rechtstreeks op het klooster betrekking hadden, vermoedelijk omdat Johan niet al te openlijk kon handelen, wilde hij geen aanvaring krijgen met de gereformeerden en het Bredase stadsbestuur. Hildebrand, *De Kapucijnen*, 118.
- ¹¹⁶ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 363, d.d. 2 juni 1714: testament van Johan.
- ¹¹⁷ G.J. Rehm, 'De Bredase apothekers van de 15e tot het begin van de 19e eeuw', in: *De Brabantse Leeuw* VIII (1959), 179-181 en [Placidus, pater], *De familie De Wijse en de Kapucijnen* (z. pl., z.j.), aanwezig in de bibliotheek van het SAB onder nr. 7 C 216.
- ¹¹⁸ SAB, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafregisters, inv.nrs. 4 en 7 (Brugstraat). [Placidus, pater], *De familie De Wijse en de Kapucijnen*. De kapucijnen zouden pas in 1865 in Meersel-Dreef terugkeren.
- ¹¹⁹ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 363, akte 36, d.d. 2 juni 1714. Deze akte volgt direct op het testament van Johan.
- ¹²⁰ SAB, Oud Notarieel Archief, inv.nr. 363, akte 35, d.d. 2 juni 1714.

¹²¹. De naam van de laatste legataris is niet goed leesbaar.

¹²². SAB, Oud Notariëel Archief, inv.nr. 606, d.d. 27 mei 1726 en Rijksarchief in Noord-Brabant, Archief Generaliteitsrekenkamer, inv.nr. 642, rekening van de ontvanger van de successierechten, boekjaar 1726.

¹²³. Nationaal Archief, Archief Nassause Domeinraad, inv.nr. 7940, fol. 86-87; met dank aan Otto van der Meij die mij op deze tekst attendeerde.

¹²⁴. In een latere publicatie hoop ik hierop terug te kunnen komen.